

SIRADIŞI BİR FATİMÎ HALİFESİ: HÂKİM BİEMRİLLÂH

Yrd. Doç. Dr. Ahmet BAĞLIOĞLU
Fırat Üniversitesi

Özet:

Fatimîlerin altıncı halifesi Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyyetine inanılarak İslam dünyasında Dürzîlik adında yeni bir mezhep oluşturulmuştur. Dürzîlere göre ilahlık onun insanî görüntüsünde ortaya çıkmıştır. Hâkim'in sıra dışı kişiliği sebebiyle birçok tarihçi onu deli olarak kabul etmiş ve onların geneli ulûhiyet iddiasında bulunduğunu da belirtmiştir. Ancak tarihi veriler bunu doğrulamamaktadır. Hâkim Biemrillâh'ın yaptığı yenilikler ve uyguladığı yasaklar, onun ıslahatçı ve devrimci yapısına bağlanabilir. O, döneminin en başarılı halifelerinden biri olarak dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hâkim Biemrillâh, Fatimîler, İsmâîlîler, Dürzîler

AN UNUSUAL FATIMID CALİPH: HAKİM Bİ-AMR ALLAH

Abstract:

Based on the faith in the divinity of the sixth Fatimid caliph al-Hâkim Bi-Amr Allah, Druzes as a new sect was formed in the Islamic world. According to Druzes, his divinity was manifested in his human image. Because of his extraordinary personality, many historians accepted Hakim as a crazy person and most of them agreed that he claimed his divinity. However, the historical data does not confirm that claim. Innovations and prohibitions of al-Hakim Bi-Amr Allah can be connected with his reformist and revolutionary ideas. He stands out as one of the most successful caliphs of that time.

Keywords: al-Hakim Bi-Amr Allah, Fatimids, Ismailis, Druzes

Giriş:

Hâkim Biemrillâh döneminde (996-1021), İslâm coğrafyasında irili ufaklı onlarca hanedanlığın hüküm sürmesinin ötesinde, İslâm dünyasına hâkim olmak isteyen, hatta her

birisi hilâfetin kendi hakkı olduğunu iddia eden, Abbasîler, Endülüs Emevîleri ve Fâtımîler olmak üzere üç büyük devlet bulunmaktadır. Bu dönemde Abbasiler ile Fatimiler arasında siyasi ve ideolojik manada ciddi bir rekabet yaşanmaktadır. Bilhassa bu rekabet, mezhebi/kelamî düzlemde İsmaililik-Ehl-i Sünnet mücadelesi şeklinde kendisini göstermiştir. İslâm dünyasındaki bu yoğun siyasi-mezhebi mücadelenin yanında, söz konusu dönem ayrıca birtakım felsefî akımların Müslümanlar arasında yaygınlaştığı, toplumsal kargaşa ve kaos ortamının hakim olduğu bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçte son derece farklı ve aykırı uygulamalarıyla dikkat çeken Fatimî halifesi Hâkim etrafında Dürzilik olarak şöhret bulacak yeni bir hareket/mezhep teşekkül etmiştir. Bu sebeple makalemizde, mezhep hareketlerinde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri olan *kişiler üzerinde derinleşme* prensibi çerçevesinde, Hâkim Biemrillâh'ın siyasi hayatını, özellikle de kişiliği ve dinî eğilimlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Ortadoğu'da meydana gelen siyasî, dinî ve sosyal problemleri anlayabilmek için bölgedeki Zihniyet Tarihini ve Düşünce Ekollerini, bunların tarih süreci içerisindeki ilişkilerini, teorik temellerini oluşturan epistemolojik öncülleri kavramanın, bir başka ifade ile tarihi yapıyı bilmenin gerekliliği ortadadır. Bu çalışmanın buna katkı sağlayacağını ümit etmekteyiz.

1. Bir Fatimî halifesi Olarak Hâkim Biemrillâh:

Esas ismi Ebû Ali Mansûr olan Hâkim Biemrillâh'tır. 23 Rebiyülevvel 375/15 Ağustos 985 yılında Kahire'deki hilâfet sarayında dünyaya gelmiştir¹. Rum bir cariyeden dünyaya gelen Hâkim² 383/993 yılında babası Azizbillah ile Cuma namazına gitmiş, orada Hâkim'in başı üzerine şemsiye açılmıştır. Bu onun veliaht tayin edilmesinin alameti sayılıyordu³. Küçük yaşta veliaht olduğunda, Azizbillah'ın emriyle vasiliğini, mürebbîsi ve hocası olan Bercevân üstlenmiştir. Babası Aziz'in 386/996 yılında Bilbis'te vefat ettiği gün henüz on bir yaşında iken kendisine biat edilerek hilâfet makamına oturtulmuş ve *Hâkim*

¹ en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhab(732/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûnü'l-Edeb*, thk. M. Muhammed Emin-M. Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1992, XXVIII/201; İbn Tağriberdî, Cemâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf(874/1469), *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mülûki'l-Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire 1971, IV/176; el-Makrîzî, Takiyyuddin Ahmed b. Ali (845/1444), *İtti'âzu'l-Hünefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtimiyyîn el-Hulefâ*, I. cilt thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, II ve III. cilt thk. M.Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1967-1973, 1/274.

² Yahyâ b. Saïd el-Antâkî (458/1066), *Târîh*, thk. L. Şeyho-B. Carra de Vaux, Beyrut 1909, 202, 237; Krş. el-Makrîzî, *Hıtat*, II/318; E. Graefe, "Hâkim Biemrillâh", *İ.A.*, V-1/103; Muhammed Abdullah İnan, *Hâkim Biemrillâh ve Esrârü'd-Da'veti'l-Fâtimiyye*, Kahire 1932, 41-43.

³ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/167; Takiyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî(845/1441), *el-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri Hutat ve'l-Âsâr*, Bulak 1270, II/277; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, IV/176.

Biemrillâh lakabını almıştır⁴. Aziz ölünce amcasının oğlu Abdullah, hilâfet makamı için ayaklanmak istemişse de Bercecvân bunu hemen hissederek, isyancıları yakalamış, Hâkim de onları affetmiştir⁵.

Hâkim'in küçük yaşta hilâfet makamına geçmesi ile devlet yönetimini kontrol altına alma hususunda birtakım mücadelelerin yaşandığı görülmektedir. Kutame lideri Hasan b. Ammar vasıtalık⁶ görevine getirilmiş, ordu da ona bağlanarak *Emînü'd-Devle*⁷ lakabını almıştı. Bu durumdan rahatsız olan Bercecvân, Şam valisi Mengü Tekin ile ittifak kurarak, onu Mısır'a İbn Ammar'ın üzerine yürümesi için ikna etmişti. Ancak Mengü Tekin, İbn Ammar'ın ordusuna yenildiği gibi Şam valiliğini de kaybetmişti⁸. Emellerinden vazgeçmeyen Bercecvân, birçok Berberî reisinin desteğini alarak İbn Ammar'ı yenmeyi başarmıştı⁹. 387/997 yılında vasıtalık görevini ele geçiren Bercecvân, Hâkim Biemrillâh'ın vasiliğini de üstlendiği için dört yıl boyunca Fâtımî hilâfetinin fiilî yöneticisi olmuştu. İbn Ammar ise öldürülerek ortadan kaldırılmıştı¹⁰.

Bercecvân, yetenekli katibi Fahd b. İbrâhîm'in de katkılarıyla başarılı bir yönetim sergileyerek Suriye'deki karışıklığa son vermiş, Filistin bölgesinde Fâtımîlere karşı gelen unsurları bastırmıştır. Ancak Bercecvân bu başarısını Mağrip'te gösterememiştir. Berberîlere uygulanan baskılar neticesinde Zirî hanedanlığı bu bölgedeki Fâtımî otoritesi zayıflatmıştır¹¹. Hâkimiyeti tamamen ele geçiren Bercecvân'ın devlet işlerindeki uygulamalarından ve kendisini ikinci plana atmasından rahatsızlık duyan Hâkim, Bercecvân'ı öldürterek yerine Hüseyin b. Cevher'i atadı¹². Hâkim'in Bercecvân'ı öldürmesi Mısır'da büyük etki yapmış ve bunun üzerine halk sarayın önünde toplanmıştı. Hâkim henüz on beş yaşında olmasına rağmen kızgın ve kalabalık halk kitlesinin karşısına çıkarak *Ona nasihat ettim, iyilikte bulundum; ancak o bunu kötüye kullandı. Ben de onu öldürdüm*

⁴ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/168; el-Makrîzî, *Hıtat*, II/285; İbn Hallikân, Şemseddin b. Muhammed (681/1282), *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamîd, Kahire 1948, V/1; ed-Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdillâh İbn Aybek (713/1313), *Kenzü'd-Düer ve Câmiu'l-Gurer*, thk. Selahaddin el-Müneccid, Kahire 1380/1961, VI/256; İbni Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/124; Gregory Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Târîhi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, 276; İmâdüddin İdris el-Kureşî(872/1467), *Uyûnu'l-Ahbâr*, thk. Mustafa Galib, IV-VI, Beyrut 1984, VI/248-250.

⁵ el-Makrîzî, *Hıtat*, II/285.

⁶ Fâtımîlerde vezirlik makamı yerine daha ziyade az yetkileri olan Vasıtalık makamı kullanılmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. İbnü's-Sayrafi, Ebû'l-Kasım Ali b. Müncib b. Süleyman (542/1147), *el-Kanûn fî Divânî'r-Resâil ve'l-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vüzerâ*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1410/1980.

⁷ el-Makrîzî, *Hıtat*, II/4-5.

⁸ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/169-171.

⁹ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/171-174.

¹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed ed-Dimaşkî (555/1160), *Zeylü Târîhi Dimeşk*, thk. H. F. Amedroz, Leiden 1908, 48-49; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/36.

¹¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târîhi Dimeşk*, 56.

¹² el-Makrîzî, *Hıtat*, II/285; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târîhi Dimeşk*, 56-57; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/174; Muhammed Mahir Hammâde, *el-Vesâiku's-Siyâse, ve'l-İdâre*, Beyrut 1980, 134.

¹³ diyerek öldürme sebebini açıklamış ve halka nasihatte bulunarak dağılmalarını sağlamıştır. 390/1000 yılında Bercevan'ın öldürülmesiyle birlikte Hâkim, henüz on beş yaşında iken gerçek iktidarına kavuşmuş oldu. Bu tarihten itibaren atanan vezirlerin yetkileri kısıtlı olduğu gibi ömürlerinin de kısa olduğu görülmektedir.

Hâkim döneminde birkaç iç isyanın çıktığı görülmektedir. Bunlardan en ciddi olanı Ebû Rekve'nin iki yıl kadar süren isyanıdır. Daha önce liderleri öldürülen Benî Kurre ve Zenâte kabilelerini kendine bağlayan Ebû Rekve, 395/1004 yılında Berka'ya girmiş ve daha sonra da İskenderiye'yi kuşatmıştır. Kahire yakınlarındaki Fayyûn'a kadar ilerleyen Ebû Rekve ancak 397/1007 yılında durdurulabilmiş ve yakalanarak Kahire'de idam edilmiştir¹⁴. Ebû Rekve isyanı sebebiyle Hâkim, Sünnîlere uyguladığı baskı politikasını terk etmiş ve uzlaşmacı bir yol izlemeyi tercih etmiştir¹⁵.

Hâkim döneminde Ebû Rekve isyanından sonraki en önemli siyasî gelişme, Filistin'de Fâtımîlere bağlı olan Cerrahîlerin bağımsızlık girişimleri olmuştur. Bu ailenin lideri olan Müferric b. Dağfel b. Cerrah, Ebû Rekve'ye karşı Fâtımîlerin yanında yer almıştı. Ancak Müferric her an için taraf değiştirmeye hazır bir kişiliğe sahipti ve güven vermiyordu. Bunun yanı sıra Hâkim'den korkup kaçan Ebû'l-Kasım'ı himaye etmişti. Amacı Filistin'de bağımsız bir devlet kurmaktı. Müferric 402/1011-12 yılında Şam valisi Yaruh'u öldürmüş ve daha sonra da Filistin'in en büyük şehri olan Ramle'yi ele geçirmişti. Bunlardan da önemlisi Ebû'l-Kasım'ın teşvikiyle, Mekke şerifi olan ve Ebû'l-Futûh lakabıyla tanınan Hasan b. Ca'fer el-Alevî'yi halife ilan etmişti. Böylelikle Filistin ve Hicaz'da hutbeler Ebû'l-Futûh adına okunmaya başlanmıştı. Bu durumdan oldukça rahatsız olan Hâkim, Cerrahîlerin yapısını bildiğinden, onları para ile kazanma yolunu tercih etti. Müferric'in oğullarından Mahmud ve Ali'ye ellışer bin dinar ve bazı hediyeler yollayarak onları kendi tarafına çekti. Ebû'l-Futûh da yalnız kalınca, sulh yolunu seçti. Hâkim, onu affederek tekrar Mekke şerifliğine atadığı gibi elli bin dinar ve bolca hediyeler de gönderdi. Filistin ve Hicaz'da hutbeler tekrar Hâkim Biemrillâh adına okunmaya başlanmıştı. Hâkim, Kabe'ye yeni örtüler göndermiş, halka da para ve mal yardımında bulunmuştur¹⁶.

¹³ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dimeşk*, 55-56.

¹⁴ el-Antâkî, *Târih*, 188; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dimeşk*, 64-66; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/180-185; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, VIII/18-19.

¹⁵ E. Graefe, "Hâkim Biemrillâh", *İ.A.*, V-1/104; Öz, *Hâkim Biemrillâh, T.D.V.İ.A.*, XV/200; Farhad Daftary, *Muhâlif İslâmın 1400 Yılı İsmâîlîler Tarih ve Kuram*, çev. Ercüment Özkaya, Ankara 2001, 226.

¹⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dimeşk*, 62 vd.; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/214; el-Fasî, Takiyyuddin Muhammed b. Ahmed (832/1429), *el-İkdu's-Semin fi Târihi'l-Beledi'l-Emin*, thk. M. Hamîd el-Fikî-Fuad Seyyid-Mahmud M. el-Tenahî, Kahire 1378-88/1958-69, IV/69-79; Daftary, *İsmâîlîler*, 26-27.

Hâkim döneminde Kuzey Suriye ve Musul yöresinde de hutbeler Hâkim adına okunmaya başlanmıştı. Hamdanî hükümdarı Ebû'l-Mealfî, iç isyanlarla ve Bizans saldırılarıyla uğraşırken gücü zayıflamıştı. 381/991 yılında ölümüyle Hacıp Lulu, Sâdü'd-Devle'nin oğlunu zehirleyerek hanedanlığın yönetimini ele geçirmiştir. Hacıp Lulu'nun 399/1008 yılında ölümünden sonra oğlu Mansûr yerini aldı ve Fâtımîlerin hakimiyetini tanıyarak hutbeleri Hâkim adına okutmuştu. Hâkim de ona *Murtazaüddevle* lakabını vermişti¹⁷.

Hâkim'in Irak bölgesindeki faaliyetleri neticesinde Şîî Ukeylioğulları hanedanından Musul, Kûfe ve Medain emiri Karvaş b. Mukalled, Fâtımî hakimiyetini tanıyarak, 401/1010-11 yılında hutbeyi Hâkim adına okutmuştu¹⁸. Irak ve Musul'a kadar gelen Fâtımî başarıları karşısında telaşa kapılan Abbasî halifesi el-Kâdir'in (381-422/991-1031) büyük bir ordu hazırlanması emrini vermesi üzerine Karvaş, tekrar Abbasîler adına hutbe okumaya başladı¹⁹.

Hâkim döneminde Kuzey Afrika'da eski statü korunmuştu ancak onun hilâfetinin son yıllarında bölgedeki İsmâîlîler büyük baskılara maruz kalmıştı. Kuzey Afrika yönetimi Sünnî olan Zirî Hanedanlığına geçmişti. Zirî emiri el-Muiz b. Badis'in yönetime geçmesinden hemen sonra Kayrevan, Mehdiyye, Tunus, Trablusgarb gibi bölgelerde İsmâîlîler'e karşı katliamlar yapılmıştı. İsmâîlîlere karşı yapılan bu baskılar Hâkim'den sonra daha da artmıştı²⁰.

Kaynakların verdiği bilgilerden Hâkim Biemrillâh'ın, Hilâfetinin sonlarına doğru içine kapandığı ve zaten var olan zahidâne yaşantısında daha da ileri gittiği anlaşılmaktadır. O eşeğine binerek gece gündüz demeden Kahire sokaklarında dolaşmaya devam etmiş, hasta olup eşeğe binemeyecek durumda olduğu zaman bile sedyeyle de olsa bu alışkanlığını sürdürmüştür. O, Kahire yakınlarındaki Mukattam dağına gider, orada tefekküre dalar, yıldızları izlerdi. Tırnaklarını ve saçlarını uzatıyordu. Cübbesi kirden siyahlanmıştı. Gezinti esnasında bazen dalıyor, insanların şikâyet ve ihtiyaçlarını dinliyor, onlara sadaka dağıtıyordu. Bu gezintilerinde bazen eşeğini de bırakıp, yürüyerek saraya dönüyordu²¹.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/183-186; Remzi Jiblam Bikhari, "Hamdanids", *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1989, VI/83-86; Daftary, *İsmâîlîler*, 227-228.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, V-X, Haydarabat 1357, VII/248-251; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/88; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/225-227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/180; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/47.

¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/180; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/47.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/128,230-231; Daftary, *İsmâîlîler*, 227; krş. Rene Basset, "Badis", *İ.A.*, II/13.

²¹ el-Antâkî, *Târîh*, 205, 217-218; Daftary, *İsmâîlîler*, 230.

Bu dönemde devletin işlerini veliaht olarak seçtiği Ubeydullah el-Mehdî'nin torunu olan Abdurrahim b. İlyas b. Ahmed yürütüyordu²². Hâkim'in ulûhiyyetini iddia eden bir grup müfrit Şî'nin, devlet idaresinde görülen boşluktan da cesaret alarak böyle bir iddiada bulunmuş oldukları düşünülebilir. Hâkim'in çilekeş hayatını seçtiği bu dönem ile ilgili olarak tarihî kaynaklarda, gelişen siyasî hadiselerle ilgili pek fazla malûmat da bulunmamaktadır. Bu da Hâkim'in en azından belli bir süre devlet işleriyle çok yakından ilgilenmediği şeklinde yorumlanabilir.

2. Hâkim Biemrillâh'ın Kişiliği:

Hâkim'in sert mizaçlı, merhametsiz, insanları en küçük kusurlarında bile öldürtmekten çekinmeyen bir yapıda olduğu hususunda tarihçiler ittifak halindedir²³. Özellikle yüksek rütbedeki insanlara karşı çok şiddetli ve acımasız davrandığı bilinmektedir. Makamı ve mevkisi ne olursa olsun, kim görevini suistimal eder veya bir hırsızlığı, ihaneti belgelenirse, onlardan bazılarının kolları kesiliyor ve bazıları da ellerinden asılarak günlerce sıcakta asılı bırakılıyordu. Bunların birçoğu ise öldürülmekten kurtulamıyordu²⁴. Hâkim, büyük olsun küçük olsun tüm suçları hemen cezalandırırdı²⁵.

Hâkim, Bercevan'ı öldürterek hilâfetin gerçek hâkimi olunca gerçek kişiliği ortaya çıkmaya başlamıştır. Bundan böyle bir dizi ferman ve kararnameler yayımladı. Ancak onun yayımladığı bu fermanlar, zaman zaman birbiriyle çelişebiliyordu. Zikzaklı politikası ve sıra dışı uygulamaları Hâkim'in kişiliği üzerindeki tartışmaları çoğaltmıştır. Tarihçiler, onun hakkında bazen akıl sınırlarını da aşan hikâyeler rivayet etmişlerdir ki, bunların ayrı ayrı tetkik ve tahlil edilmesi gerekmektedir²⁶.

²² 26. Risâle, *er-Risâletü elletî Ursilet ilâ Veliyyi'l-Ahd, Ahdi'l-Müslimîn Abdurrahîm b. İlyâs*; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/192-193; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/101; Daftary, *İsmâîlîler*, 230.

²³ el-Antâkî, *Târîh*, 194/221; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhî Dimeşk*, 280; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/178-179; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/176-183; Muhammed Abdullah İnan, *Hâkim Biemrillâh ve Esrârü'd-Da'veti'l-Fâtûmiyye*, Kahire 1932, 59; Arif Tamir, *el-İmâme fi'l-İslâm*, Beyrut 1964, 89; Mustafa Öz, "Hâkim Biemrillâh", *T.D.V.İ.A.*, XV/199.

²⁴ el-Antâkî, *Târîh*, 194-221; İbn Hallikân, Şemseddin b. Muhammed (681/1282), *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamîd, Kahire 1948, IV/379; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/178-179; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/176-183; el-Makrîzî, *Hıtat*, II/287; İnan, *Hâkim Biemrillâh*, 57-58; Abdülmünim Macid, *Hâkim Biemrillâh, Hilâfetü'l-Müftera Aleyhi*, Kahire 1959, 47-48. İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhî Dimeşk*, 280; Daftary, *İsmâîlîler*, 226.

²⁵ el-Antâkî, *Târîh*, 221.

²⁶ Krş., E. Graefe, *Hâkim*, V-1/105.

Çelişkili hareketleri, söz ve davranışlarındaki tutarsızlık onun bazı tarihçiler tarafından deli olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur²⁷. Bu tarihçilere göre Hâkim'de cesaret ve korkaklık, ilme olan sevgi, ulemayı ödüllendirmesi yanında onlardan intikam alması, cömertliğine karşın bazen cimrilik göstermesi gibi davranışlar birbiriyle çelişmektedir.

Kaynakların verdiği bilgilere göre, Hâkim yedi yıl boyunca giydiği yün elbiseyi hiç değiştirmemiş, gece mum ışığında oturmuştur. Bazen de karanlıkta oturmayı tercih etmiştir²⁸. Bir süre sonra ata binmeyi terk ederek eşeğe binmeye başlamıştır²⁹. Eşek üzerinde maiyetindekilerle beraber Kahire'nin eski çarşılarında dolaşır çoğu zaman yanına koruma almazdı. Hisbe görevini bizzat kendi yerine getirir, ölçü ve tartıda hile yapanları şiddetle cezalandırırdı³⁰. Dükkânların geceleri de açık tutulmasını ve ışıklandırılmasını emretmişti. Böylece pazarlarda gündüz olduğu gibi geceleri de canlılık mevcuttu.³¹ Av köpekleri haricindeki köpeklerin ve domuzların öldürülmesini emretmiş³², ineklerin kurban bayramı dışında kesilmesini yasaklamıştır³³. Mısır'da içki içmek çok yaygın olduğu için içki içilmesini yasakladığı gibi üzüm bağlarını söktürmüştü³⁴, içki yapılmaması için de beş bin kadar küpü denize attırmıştır³⁵. Hâkim halkın dertlerini dinler, onların isteklerini yazılı olarak alır ve bir gün sonra onlara cevap verirdi. Hediyeler dağıtır³⁶ ve halka karşı çok merhametli ve cömert davranırdı. Elinden geldiği kadar iyilik yapmaya çalışan Hâkim'in zamanında hak ve adalet hâkim olmuştur³⁷. Hâkim, halkın kendi önünde yeri öpmesini ve secde etmesini yasaklamıştır³⁸.

²⁷ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/176; İbn Hallikân, IV/379-380; el-Makrîzî, *Hutat*, II/289; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/176-177; İbn Rahib, Ebû Şakir Bitris b. Ebî'l-Kerim b. el-Muhaddeb (706/1306), *Târîh*, thk. el-Eb Şeyho el-Yesuî, Beyrut 1903, 135; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dimesk*, 80; Krş., el-Antâkî, *Târîh*, 218.

²⁸ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/176.

²⁹ el-Antâkî, *Târîh*, 205; el-Makrîzî, *Hutat*, II/288.

³⁰ el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/53.

³¹ el-Antâkî, *Târîh*, 185; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/176; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/5338; *Ebü'-Ferec Târîhi*, 279.

³² el-Antâkî, *Târîh*, 188; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/179; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/176.

³³ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/178; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/252.

³⁴ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/191; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/177-178.

³⁵ el-Antâkî, *Târîh*, 202; İbn Hallikân, IV/380; el-Makrîzî, *Hutat*, II/342; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/177.

³⁶ el-Antâkî, *Târîh*, 217.

³⁷ el-Antâkî, *Târîh*, 206; Necla Ebû İzzeddîn, *ed-Durûz fi't-Târîh*, Beyrut 1985, 99; Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Seriveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Metin Karabaşoğlu, I-III, İstanbul 1993, II/28; Fuad Yûsuf el-Atraş, *ed-Durûz Muamerat ve Târîh ve Hakâik*, yz. trz. 221.

³⁸ el-Antâkî, *Târîh*, 205; el-Makrîzî, *Hutat*, II/288; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/190; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/177; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/34; krş. 18. Risâle, *el-Mevsûme bi-Risâle en-Nisâi'el-Kebîre*.

Hâkim, Mısır'daki ahlakî bozukluğu sebep göstererek kadınların dışarı çıkmasını yasaklamıştır³⁹. Hatta kadınların kapıdan, pencereden, damdan dışarı bakmaları bile yasaktı. Bu uygulamasına işlerlik kazandırabilmek için kadın ayakkabısı yapılmasını yasaklamıştır. Bu emre karşı çıkanlar, makamı, dini, sıfatı ne olursa olsun şiddetli bir şekilde cezalandırılıyor ve asiler Nil Nehri'nde boğduruluyordu⁴⁰. Daha sonra kimsesiz kadınlar tarafından yapılan işleri alıp satanlara izin verildi, ancak yine de elleri ve yüzlerini göstermeden ticaret yapabileceklerdi. Bu izin, kimsesiz kadınların zor durumda kalmasını önlemek amacıyla verilmişti. Bu yasaktan sadece cenaze yıkayıcıları ve yolcular izin almak şartıyla istisna tutulmuşlardır⁴¹. Hakîm, gece gündüz şehirde dolaşarak yayınladığı fermanlara uyulup uyulmadığını kontrol ediyordu⁴². Hâkim'in en çok kızdığı şey hilekârlık ve ahlaksızlıktı. Hâkim dansözlere ve çıplak kadınlara çok kızardı. Cariye ve kölelerin ulu orta satılmasını yasaklayarak şehir dışında bunun için bir pazar inşa ettirmiştir⁴³. Kendisi ise köle ve cariyelerini hürriyetine kavuşturmuştur⁴⁴.

Brockelmann Hâkim'in bu durumunu, uygarlığın gelişmesiyle atıl hâle gelmiş olan şeriat kanunlarını tekrar yürürlüğe koymak için gayret sarf ettiği şeklinde yorumlayarak bütün bu yasakların dinî kaygılardan ötürü olduğunu ifade etmektedir⁴⁵. Aslında onun yasakları veya emirlerinin çoğunda dinî, ahlakî veya iktisadî bir amaç olduğu söylenebilir. Mesela köpekleri ve domuzları öldürtmesi, birtakım hastalıklara sebebiyet verdiği için; içkinin yasaklanması, kadınlara uygulanan yasaklar, kendisince bozuk olarak görülen toplumun ahlakî yaşantısını düzeltmek için; geceleri şehrin ışıklandırılması özellikle dükkânların açık tutulması hem üretimi arttırarak ekonomiyi canlı tutmak hem de ülkesinin ne kadar güvenilir olduğunu göstermek için yapılan uygulamalar olarak yorumlanabilir.

Hâkim'i anlamak ve davranışlarını doğru şekilde tahlil edebilmek oldukça güçtür. Tarihî rivayetler birbiriyle çelişkili bilgilerle dolu olduğu gibi, Hâkim'in uygulamalarındaki çelişkiler de onu anlamayı zorlaştırmaktadır. Bu sebeple bazıları onu dengesiz bir kişi olarak kabul ederken bazıları da onun sanat ve bilime verdiği önem ve yapmış olduğu ıslahatlardan dolayı zeki ve bilge bir lider olduğunu kabul etmektedir⁴⁶.

³⁹ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/176; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/38; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/179.

⁴⁰ el-Antâkî, *Târih*, 186; *Ebü'l-Ferec Târîhi*, I/282; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/179; el-Makrîzî, *Hitat*, II/288; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/177.

⁴¹ el-Antâkî, *Târih*, 208; *Ebü'l-Ferec Târîhi*, I/282.

⁴² *Ebü'l-Ferec Târîhi*, 282; İbni Kesîr, *el-Bidâye*, XII/61-62.

⁴³ el-Antâkî, *Târih*, 186-187-192,200; el-Makrîzî, *Hitat*, II/87-288; İnan, *Hâkim Biemrillâh*, 46 vd.

⁴⁴ el-Antâkî, *Târih*, 206-207.

⁴⁵ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992, 132.

⁴⁶ Daftary, *İsmâîlîler*, 224-225.

Onu İslâm tarihinin iki Ömer'ine⁴⁷ benzeterek, tarihin zirvesine koyanların yanında⁴⁸ Hz. Musa'yı kendine örnek alarak, Allah'a ulaşma arzusunda olan zahit biri olarak görenler de vardır⁴⁹. Yine onu, aklını ve ruhunu kendi toplumu için vermiş, bu doğrultuda birçok yenilikler yapmış bir inkılâpçı olarak görenlerin⁵⁰ yanı sıra deli olarak niteleyen birçok tarihçi de bulunmaktadır⁵¹. Hâkim döneminin siyasî ve sosyal olaylarına bakarak onu belki daha iyi anlayabilmek mümkün olabilir. Hepsinden önemlisi onun ulûhiyet iddiasında bulunup bulunmadığını tespit etmek gerekir ki, bununla ilgili iddialara bakmadan Hâkim hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmak imkânsızdır.

3. Hâkim Biemrillâh'ın Dinsel ve Siyasî Uygulamaları:

Hâkim, hilâfetinin ilk yıllarında yoğun bir dinî taassup içerisine girmiş ve bir yandan zimmîlere, bir yandan da İsmâîlî fikirleri benimsemeyenlere karşı şiddetli baskılar uygulamaya başlamıştır⁵². Ancak daha sonra Sünnîlerin desteğini alabilmek için onlara karşı büyük bir müsamaha içinde olduğu görülmektedir. Ayrıca *Beytü'l-Hikme* nin kurulması ile birlikte, İsmâîlî propagandanın en hızlı ve başarılı yürütüldüğü dönem, Hâkim zamanı olmuştur.

Hâkim Sünnîlerce desteklenen Ebû Rekve isyanını zor bastırmıştır. Hâkim'in Ebû Rekve isyanını bastırdıktan sonra Şîîler ile Sünnîleri birleştirmek için çaba sarf ettiğini görülmektedir. Bu çerçevede daha önce yasak olan teravih namazının kılınmasına izin vermiştir. Ayrıca ezanlar Sünnî ve Şîî geleneğe uygun olarak okunabiliyordu. İsteyenler de orucu, hilalin görünmesine göre veya felek ilminin hesaplamalarına göre tutabiliyordu⁵³. Hâkim, Fâtımî davetinin şiarı olan ezandaki *Hayye ale Hayri'l-Amel* lafzını ezandan çıkartmıştı⁵⁴. Daha önce Amr camiinde ve bazı mahallerde yazdırılmış olan ve sahabeye sövgü içeren yazıları sildirmişti⁵⁵. Ayrıca Ehl-i Sünnete daha yakın olabilmek için de

⁴⁷ Ömer b. el-Hattab ve Ömer b. Abdilaziz.

⁴⁸ Macid, *Hâkim Biemrillâh*, 38.

⁴⁹ el-Antâkî, *Târîh*, 218.

⁵⁰ İmâdüddîn İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr*, VI/302 vd.; İnan, *Hâkim Biemrillâh*, 174; Mustafa Galib, *el-Harekâtü'l-Bâtınıyye fi'l-İslâm*, Beyrut trz., 198.

⁵¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhî Dimeşk*, 80; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/176; İbn Hallikân, IV/379-380; el-Makrîzî, *Hitat*, II/289; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/176-177; İbn Rahib, 135.

⁵² el-Makrîzî, Takıyüddîn Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Müntekâ min Ahbâri Mısır li İbn Müyesser*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981, 182; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/27; E. Graefe, V-1/104.

⁵³ el-Makrîzî, *Hitat*, II/159; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/222-223.

⁵⁴ el-Antâkî, *Târîh*, 195; el-Makrîzî, *Hitat*, II/270; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/222; krş. İmâdüddîn İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr*, VI/288.

⁵⁵ el-Antâkî, *Târîh*, 192-193; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/179; el-Makrîzî, *Hitat*, II/287; İmâdüddîn İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr*, VI/292-293; İnan, *Hâkim Biemrillâh*, 76-78.

Malikî mezhebinin öğretilerinin okutulduğu okullar açtırmış ve gerekli ihtiyaçları için yardımda bulunmuştur⁵⁶.

Hâkim diğer Fâtımî halifelerinin aksine, Cuma ve bayram namazlarında camiye gidip hutbeler vermiştir⁵⁷. Hâkim böylece halk ile daha çok iç içe yaşıyordu. Hâkim'in Sünnîlerle iyi geçinip onları kazanmak istemesinin altında, ezeli düşmanları olan Abbasîler ile mücadelesinde avantaj sağlamak gibi bir neden de olabilir. Hâkim'in Müslümanlara karşı sergilediği bu uzlaşmacı ve müsamahakâr siyasetinde o yıllarda Mısır'da meydana gelmiş olan kıtlığında etkisi de olmuş olabilir. 398/1008 yılında Nil nehrinin suyunun azalmasıyla şiddetli bir kıtlık olmuş ve halk sarayın önünde toplanmıştı. Hâkim, derhal camiye gideceğini, camiden çıktıktan sonra kimin ambarında hububat bulunursa kafasının uçurulacağını dolayısıyla ambarlarda bulunanların kapının önüne konulmasını emretmiş, bunun üzerine herkes ambarını boşaltmış ve Hâkim tarafından bunların bedelleri ödenerek ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır⁵⁸. Böylece Hâkim'in almış olduğu tedbirler neticesinde üç yıl süren kıtlık dönemi en az zayıyla atlatılmıştır.

Hâkim, kadıların seçiminde çok titiz davranır ve mezhep taassubu gütmezdi; ancak atadığı kadıların yanlış davranışlarını fark ettiği zaman ise onları şiddetli bir şekilde cezalandırırdı⁵⁹. 405/1015 yılında Ahmed b. Ebî Avvam, Hanbelî mezhebine mensup olmasına rağmen, Kâdı'l-Kûdat'lığa atanmış ve kendisine dört İsmâîlî kadıyı yardımcı olarak tayin edilmişti⁶⁰. Bu atama Hâkim'in mezhep taassubunu bıraktığına bir delil teşkil ettiği gibi ilimde liyakate ne kadar önem verdiğini de göstermektedir.

Hâkim, Müslümanlar arasında iç barışı sağlamak, insanları ekonomik yönden rahatlatmak, toplumun ahlak seviyesini yükseltmek, ülkesinde emniyeti sağlamak ve adaleti hâkim kılmak istiyordu. Bu doğrultuda devletin arazilerini yoksul halka dağıtmış, köle ve cariyelerini de serbest bırakmıştır. Hâkim zamanında gelirler oldukça artmış hatta 400/1009–404/1013 yıllarında vergi bile alınmamıştır⁶¹.

Hâkim, İsmâîlîlerin kurumlaşmasına ve dâîlerin eğitime büyük önem vermiştir. Abbasî halifesi Mansûr zamanında sarayda yapılan ilmî faaliyetler, daha sonra disipline

⁵⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/222.

⁵⁷ el-Antâkî, *Târih*, 195; el-Makrîzî, *Hutat*, II/270; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/222.

⁵⁸ el-Antâkî, *Târih*, 191; el-Makrîzî, *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Gumme*, thk. Muhammed Mustafa Ziyade, Cemâleddîn eş-Şeyyal, Kahire 1957, 17–18; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/169.

⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (852/1449), *Refu'l-Asrî an Kuzâti Mısır*, thk. Hamîd Abdulmecid, Ebû Sittâ es-Savî, Kahire 1957, 208–212; el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-Aşâ' fi Sinaâti'l-İnşâ*, thk. Muhammed Abdürresül İbrâhim, I-XIV, Beyrut 1987, X/375–377.

⁶⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Refu'l-Asrî an Kuzâti Mısır*, 102.

⁶¹ el-Makrîzî, *Hutat*, II/285 vd., Mısır'ın arazilerinin karış karış halka dağıtılmasını Dürzî Risâleleri de teyit etmektedir. Bkz. 1. Risâle, *Nushatü's-Sicilli ellezî Vucide Muallegan alâ'l-Meşâhid*.

edilerek devam ettirilmiştir. Harun Reşid veya Me'mun zamanında ise kurumsallaşarak, Dâru'l-Hikme adında bir ilim meclisi kurulmuştur. Hâkim'de buna alternatif olarak 395/1005 yılında Kahire'de Fâtımî sarayında *Dâru'l-Hikme* ya da *Dâru'l-İlm* adında bir kurum ihdas etmiştir⁶². Zengin kütüphanesiyle pek çok kurra, fakih, gökbilimci, nahivci, dilci ve diğer bilginlerin buluşma yeri olan bu kurum, genel olarak Şîî, özel olarak da Fâtımî öğretilerinin yayılma merkezi olması amacıyla oluşturulmuştur⁶³. Çünkü bu ilim meclisinin başına dâîlerin başı kabul edilen Kâdî'l-Kudât Abdülazîz b. Muhammed b. en-Numan tayin edilmişti⁶⁴. Ayrıca bu merkezin yanına büyük bir kütüphane ilave edilerek, sarayda bulunan birçok kitap ve malzeme buraya taşınmıştır. Civar ülkelerden de çok sayıda kitap getirtilerek, muazzam bir kütüphane oluşturulmuştur. Hâkim, kütüphanenin döşenmesi, duvarlarının süslenmesi, kapılarının, pencerelerinin ve perdelerinin dizaynında yardımda bulunmuş, buraya görevli memur ve hizmetçiler de tayin etmiştir⁶⁵. Yine yüklü miktarda kâğıt, kalem ve lazım olacak diğer malzemeler buraya bağışlanmıştır. Burada dinî-fikhî konuların yanı sıra edebiyat, astronomi, matematik, felsefe ve tıp gibi değişik alanlarda da dersler verilmekteydi. Bizzat Hâkim'in kendisi bu ilim meclislerine ve münakaşalara katılarak onları desteklemiş ve takdir etmiştir. Bu dönemde Kahire'de büyük bir ilim ve kültür zenginliği olmuştur⁶⁶.

Darü'l-Hikme'deki derslerin bazılarını yalnızca İsmâîlîler katılırken, bazılarını mezhep dışından da dinleyiciler katılabiliyorlardı. Hâkim, Ehl-i Sünnet âlimlerinin de bu meclislerde bulunmalarına izin vermiştir. Malikî mezhebine mensup meşhur fakih Ebû Bekir el-Antâkî'nin burada ders vermesine ve mezhebinin öğretmek için ayrı bir Sünnî eğitim kurumu kurulmasına da izin vermiştir⁶⁷.

Beytü'l-Hikme'de yetişen İsmâîlî dâiler, şehirlerde ve kırsal kesimlerde yoğun faaliyet içerisine girmiş ve böylece Irak ve İran'da Fâtımî daveti daha etkin olabilmiştir. Gönderilen sayısız dâilerle buralardaki halk kitlelerine İsmâîlî öğretiler empoze edilmiştir⁶⁸. Bölgedeki İsmâîlî davetinin başarısında İsmâîlî düşüncenin en büyük filozof ve kelamcılarında olan el-Kirmânî'nin büyük katkısı olmuştur⁶⁹. Hâkim döneminde

⁶² el-Antâkî, *Târîh*, 188; el-Makrîzî, *Hitat*, I/458-60; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/56; Corci Zeydan, *Târîhu't-Temeddün el-İslâm*, Mısır 1958, III/232.

⁶³ Krş., Daftary, *İsmâîlîler*, 225; Galib, *el-Harekâtü'l-Batıniyye*, 200 vd.

⁶⁴ el-Makrîzî, *Hitat*, II/337.

⁶⁵ el-Makrîzî, *Hitat*, II/273; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, IV/177,223.

⁶⁶ el-Antâkî, *Târîh*, 185,188,215; Corci Zeydan, *Târîhu't-Temeddün el-İslâm*, III/232.

⁶⁷ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, IV/222-23; İbn Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşâ*, III/366.

⁶⁸ İmâdüddîn İdris, *Uyunu'l-Ahbâr*, VI/283-289,290 vd.

⁶⁹ Daftary, *İsmâîlîler*, 228.

yaşayan el-Kirmânî, Kahire'ye de gelmiş ve bir yılı aşkın bir zaman Hâkim'in yanında kaldığı gibi onun ulûhiyyetini ortaya atanlarla da fikrî mücadeleler yapmıştır⁷⁰.

Daha önce yapımına başlanılan ve kendi adının verildiği Hâkim Camii bitirilerek ibadete açılmıştır. Hâkim, inşa ettirdiği camilere gümüştan işlemeli rahleler ve kandiller, altın yaldızlı Kuranlar, ipek örtüler bağışlamıştır⁷¹. Bir araştırma merkezi hüviyetinde olan Ezher camiine büyük miktarda maddî katkı sağlayarak buraya düzenli bir ödenek tahsis etmiştir. Hâkim'in bütün bu faaliyetlerinden, ilimle ve öğrenimle çok yakından ilgilendiği, İsmâîlîler için yaptırdığı cami ve Beytü'l-Hikme gibi meclislerde İsmâîlî öğretilerin yanında çeşitli ilimlerin de tahsil edildiği ve bu kurumların içinde muazzam şekilde donatılmış kütüphaneler kurduğu anlaşılmaktadır⁷². Ayrıca Hâkim *Divân-ı Ahdâs* adı verilen vakıf gelirlerinin toplandığı bir kurum oluşturarak, burada toplanan gelirlerin camilere ve toplum tarafından ortak kullanılan umumî mekanlar ile geliri olmayan müesseselere aktarılmasını istemiştir⁷³.

Hâkim Biemrillâh da diğer Fâtımî halifeleri gibi İsmâîlî mezhebini doğudaki İslâm topraklarına yayma amacındaydı. Özellikle Dâru'l-Hikme, Ezher ve Kahire'deki diğer kurumlardan bizzat halifenin gözetiminde özenle seçilen dâiler, İslâm dünyasına yayılıyor ve Sünnî halkı kendi mezheplerine kazandırmaya çalışıyorlardı. Hâkim Biemrillâh'ın bu yoğun ve başarılı çalışmaları neticesinde Bağdat ve Irak'ın diğer kısımlarındaki Şiîler, Fâtımî İsmâîlîliğine daha sıcak bakmaya başladılar. Dâilerin bu yoğun faaliyetleriyle Horasan'da ciddi bir İsmâîlî nüfus oluşmuştu. Hâkim bu uğurda hiçbir masraftan kaçınmayarak her bölgeye mal ve para göndermiş, böylece bölge insanların ve liderlerinin bir kısmını kendisine çekmeyi başarmıştı⁷⁴. Hatta Gazneli Mahmut'a dahi kendisine itaat etmesi hususunda mektup göndermiş⁷⁵, ancak Gazneli Mahmut Şiîlere yakınlaşmak bir tarafa bölgede Sünnî anlayışın temsilciliğini üstlenmişti.

Hâkim'in yoğun faaliyetleri ve bölgedeki İsmâîlîlere para ve mal yardımında bulunmasıyla Abbasîler içinde yaşayan Şiî kitlelerin cesareti artmıştı. 398/1008 yılında vuku bulan *Mushafu İbn Mes'ûd* meselesi yüzünden Şiî ve Sünnî gruplar arasında çatışmalar çıkmış ve Bağdat sokaklarında *Ya Hâkim, ya Mansûr* diye naralar atılarak

⁷⁰ el-Kirmânî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. İmâdüddîn İdris, *Uyunu'l-Ahbâr*, VI/283-288; Mustafa Galib, *Alâmu'l-İsmâîliyye*, Beyrut 1964, 99-107; el-Kirmânî, *Râhatü'l-Akl*, thk. M. Kamil Hüseyin-M. Mustafa Hilmi, Kahire 1953, önsöz kısmı; el-Kirmânî, *Râhatü'l-Akl*, thk. M. Galib, Beyrut 1983, önsöz kısmı.

⁷¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/178.

⁷² Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II/26-28.

⁷³ el-Makrîzî, *Hitat*, II/295.

⁷⁴ el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/217.

⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/54; Adam Mez, *İslâm Medeniyeti*, 13.

Hâkim lehine gösteriler yapılmıştı⁷⁶. Hâkim'in bu yayılma politikasının başarılı olduğuna işaret eden en büyük delil, Abbasîlerin 402/1011 yılında, Fâtımîlerin peygamber soyundan gelmediğini söyleyen bildirin hazırlanması ve bir kampanya halinde bunun yürütülmesidir. Aralarında İmamiyye'den Şerif Razi, Şerif Murtaza gibi Şiîlerin de bulunduğu bir grup ilim adamına hazırlatılan bu bildiri, bütün camilerde okutularak Fâtımîlerin peygamber soyundan gelmeyen sahtekar, kafir, fasık, facir ve dinsiz oldukları söyleniyordu⁷⁷. Bu bildiri, Abbasî halifesi el-Kadir'in Fâtımîlerin siyasî, askerî, dinî ve maddî vasıtalarla yayılma ve genişleme politikası karşısında tedirgin olduğunu göstermektedir. Fâtımîlere karşı yapılan bu kampanyanın Hâkim Biemrillâh dönemine rastlaması ilginçtir. Çünkü yaklaşık yüz yıl kadar bir süre geçmiş olmasına rağmen daha önceden hiç kimsenin böyle bir iddiada bulunduğunu bilmiyoruz.

Hâkim döneminde Gayr-i Müslimlere devlet kademelerinde birtakım görevler verilmiştir. Mesela bu dönemde vasıtalık görevinde bulunan İsâ b. Nastur bir Kıptî idi⁷⁸. Ayrıca Hâkim, Bercevan'dan sonra Fahd b. İbrâhim en-Nasranî'yi de vasıtalık atamıştı. Ancak bu şahıs Müslümanlara haksızlık yaparak, Hıristiyanları koruduğu gerekçesiyle yapılan şikâyetler üzerine Hâkim tarafından öldürülmüştür⁷⁹. Hâkim, Fahd'ın oğullarını getirterek onlara babalarının mallarını verdiği gibi onların kendi himayesi altında olduklarını da bildirmişti⁸⁰.

Hâkim'in 395/1004-5 yılından itibaren ise Ehl-i Kitab'a karşı tutumunun sertleştiği görülmektedir. Bu dönemde birçok kilise ve manastır yıkılmış veya camiye dönüştürülmüştür. Bunlara ait mal varlıklarına el konulmuş, sadece Sina dağındaki manastıra dokunulmamıştır. Kudüs'teki kıyame kilisesi bile bu durumdan nasibini almıştır⁸¹. Bunun yanında Hâkim, Hıristiyan ve Yahudilere bazı yasaklar getirterek, onların kılık kıyafetlerini düzenleyici talimatlar koymuş ve onların bazı bayramlarını kutlamalarını da yasaklamıştır. Hıristiyanların, başlarına omuzlarını da örtecek şekilde bir örtü örtmelerini, takkelerinin siyah olmasını ve boyunlarına ağaçtan yapılmış ağır bir haç takmalarını mecbur kılmıştır. Yahudiler de boyunlarına buzağı kafası şeklindeki işareti takmak zorundaydılar. Ayrıca bunların ata binneleri, sağ ellerine yüzük takmaları da

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII, 237-238; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/39.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/225; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/51.

⁷⁸ el-Antâkî, *Târih*, 182; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihî Dimeşk*, 32-33; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/168.

⁷⁹ el-Makrîzî, *Hitat*, II/31; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihî Dimeşk*, 58; *Ebü'l-Ferec Târihi*, 278.

⁸⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihî Dimeşk*, 60; *Ebü'l-Ferec Târihi*, 278.

⁸¹ el-Antâkî, *Târih*, 195-196; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihî Dimeşk*, 64-65; *Ebü'l-Ferec Târihi*, 279-280; el-Makrîzî, *Hitat*, II/496; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, IV/177-178; İbnü'l-Esir, IX/169.

yasaklanmıştı. Alenî bayram kutlamaları, çan çalmaları yasaklanıp, binalardaki haçlar kırılarak izleri yok edilmiştir. Bunlar Müslüman köle ve cariye alamayacaklardı. Umumî hamamlara gitmeleri kısıtlanmış, şayet giden olursa boyunlarına küçük bir çingiraktan oluşan bin nevi boyunduruk asmak zorunda bırakılmışlardır⁸². 403/1012 yılında Hıristiyanlar uğradıkları baskılardan dolayı sarayın önüne kadar gelerek baskıların sona erdirilmesini istemişlerse de Hâkim, gelenlerle görüşerek onları dağıtmıştır⁸³. Maruz kaldıkları baskılar neticesinde bir çok Hıristiyan Mısır'ı terk etmiş, bazıları ise Müslüman olmayı tercih etmiştir⁸⁴.

Corci Zeydan, Hâkim'in Hıristiyanlara karşı izlediği düşmanca siyasetin sebebini, Rumlarla yapılan savaşlara ve onların camileri yıkmasına karşılık intikam almak amacıyla yaptığını ifade etmektedir⁸⁵. Dürzî Risâlelerinde ise Fâtımî egemenliği altında yaşayan Hıristiyanların ve Yahudilerin devlete karşı düşmanca tutumlarından dolayı, bu sert tavrın takınıldığı belirtilmektedir⁸⁶. Bu baskıları, Hâkim'in getirmek istediği bir nevi arındırılmış Şîlik inancına bağlayanlar da bulunmaktadır⁸⁷.

Hıristiyan ve Yahudilere uygulanan bu baskı politikasının Hâkim'in hilâfetinin sonlarına doğru ortadan kalktığı görülmektedir⁸⁸. Baskının azalmasıyla halkın eski inancına dönmesine izin verildiği gibi Bizans'a göç edenlerin de geri dönmesine izin verilmiştir. Mısır'da eskisinden daha ihtişamlı kiliseler yapılarak, Hıristiyan unsur eskiden sahip olduğu konumu yeniden kazanmıştır. Hâkim, papazların pazar ve bayram günlerinde ayin yapmalarına da ses çıkarmamıştır⁸⁹. Bu değişiklik Hâkim'in toplumun güvenini kazanmak istemesinin neticesi olabileceği gibi bu dönemde zahidâne bir hayatını seçip ve her şeye karşı hoşgörülü olmasından da kaynaklanabilir. Ayrıca Hâkim'in Kudüs'teki Kıyame kilisesinin yıkılmasını emretmesiyle⁹⁰ Bizans imparatoru Fâtımîlerle ticareti yasaklamış, bu da Fâtımîlerin ekonomisine büyük sekte vurmuştu. Hâkim bu baskıların

⁸² el-Antâkî, *Târih*, 187 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/170; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/40; Daftary, *İsmâîliler*, 225; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti- İslâm Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, 66-67; İnan, *Hâkim Biemrillâh*, 96; Mustafa Öz, "Hâkim Biemrillâh", *T.D.V.İ.A.*, XV/199.

⁸³ el-Antâkî, *Târih*, 203.

⁸⁴ el-Antâkî, *Târih*, 203-204; *Ebü'l-Ferec Târihi*, 280.

⁸⁵ Corci Zeydan, *Târihu't-Temeddün el-İslâm*, IV/140.

⁸⁶ 3. Risâle, *Haberü'l-Yahûd ve'n-Nasarâ*.

⁸⁷ Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, 160.

⁸⁸ el-Antâkî, *Târih*, 207; İnan, *Hâkim Biemrillâh*, 96; E. Graefe, V-I/104.

⁸⁹ el-Antâkî, *Târih*, 207-208; *Ebü'l-Ferec Târihi*, 280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/170; İbni Kesîr, *el-Bidâye*, XII/40.

⁹⁰ el-Antâkî, *Târih*, 195-196; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, IV/178; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târihi Dimeşk*, 64.

sosyal ve ekonomik zararlarının ortaya çıkması üzerine aldığı kararlardan geri adım atmış da olabilir.

4. Beşerilikten Uluhiyete Dönüşüm: Dürzilerin Hâkim Biemrillâh

Algısı:

Dürzilere göre; Hâkim tahta çıkışından üç ay sonra yeni bir dönemin geldiğini müjdelemek üzere etrafa davetçiler gönderdi. *Keşf Dönemi* olarak da isimlendirilen bu devrede, hakikat ortaya çıkacak ve Allah'ın birliğinin bilgisi, kendisini bu hareket için hazırlayan kimselere kapalı kalmayacaktır. Onlara göre bu dönemin önünü açmak üzere üç kişi seçilmiştir. Bunlardan ilki Seleme b. Abdilvahab olup, daveti ilk önce o başlatmıştır. Seleme b. Abdilvahab yedi yıl görev yaptıktan sonra Hâkim tarafından seçilen ikinci kişiye görevi devretmiş ve bu ikinci kişinin emrinde sıradan bir görevli olmuştur. Seçilen ikinci kişi olan Muhammed b. Vehb, Allah'ın bu yakın vaadinin gerçekleşeceği günü insanlara duyurmak ve ona hazırlamak için selefinin görevini devam ettirmiştir. O da yedi yıl görev yaptıktan sonra Hâkim tarafından seçilen üçüncü kişinin hizmetine girmiştir. İsmâil b. Muhammed ismindeki bu üçüncü davetçi de aynı şekilde selefinin görevini sürdürmüştür. Bu dâi, beklenen yeni dönemin gelişini müjdelemek üzere son aşamayı yerine getirmekle yükümlüydü. Böylece yirmi bir yıllık hazırlık devresi bittiği zaman davetçiler kendi misyonerleriyle birlikte Kahire'ye dönmüşlerdir. Kahire'nin dışında Hamza b. Ali'nin mesken tuttuğu Reydân camiinde, Kahire'de bulunan diğer dâilerle buluşarak son hazırlıklar yapılmış ve 1 Muharrem 408/30 Mayıs 1017 yılında perşembe günü, gün batarken Hâkim Biemrillâh yeni dönemin başladığını ilan eden bir bildiri dağıtarak halkına şöyle seslenmiştir:

Korku ve yabancılaşıma illetlerini üzerinizden atın. Vehim ve ikiyüzlülüğün aldatmasına kanmayın. Emin olun ki Müminlerin emiri, size özgür irade vermiş ve sizi gerçek inanışlarınızı gizleme sıkıntısından kurtarmıştır. Öyleyse çalışıp çabaladığınız vakit, işlerinizi Allah için yapmalısınız. O bunu böyle yapmıştır ki eski inançlarınızdan vazgeçtiğiniz vakit bu tür engellere ve asılsız düşüncelere asla kapılmayasınız. Müminlerin emiri gerçek niyetini size açıklayarak, işlediğiniz hataları bağışladı. İnançlarınızı açıkça ifade etmenizi emretti. Artık size zararı dokunabilecek kişilere karşı güvendesiniz. Artık onun günahkar olmayacağınıza dair verdiği güvenceden dolayı huzurlu olabilirsiniz. Burada bulunanlar, burada bulunmayanlara bu mesajı iletin ki havastan avama tüm

insanlar ondan haberdar olabilsin. Böylece bu insanoğlu için bir nizam olacak ve ilahî hikmet geleceğe hakim olacaktır.⁹¹

Dürzîlere göre bu çıkış, gerçek bir devrimdir ve artık hak ile bâtil birbirinden ayrılmıştır. Hâkim'in başlattığı bu hareket, bizatihî Allah'ın iradesiyle uyum halinde olup gerçeklerin mecmuundan ibarettir. Bu ilan duyurulduğu günün akşamına doğru⁹² Hamza b. Ali kendisini hareketin imâmı olarak ilan etmiştir⁹³.

Öyle görünmektedir ki; Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyetiyle ilgili olarak ileri sürülen yukarıdaki bu kurgu Dürzîlerin kendi görüşleri olup bu iddiaların tarihî kaynaklarca doğrulanması mümkün değildir. Hâkim Biemrillâh, ulûhiyet iddiasında bulunmuş mudur? Hâkim'in ulûhiyetini ilk ortaya atan kimdir? Hâkim, ulûhiyetini ortaya atanları desteklemiş midir? Bu soruları çoğaltabiliriz. Bunlar gerçekten açıklığa kavuşturulması zor olan problemler olarak önümüzde durmaktadır.

Dürzîlikle ilgili çalışma yapan araştırmacıların çoğu, Dürzîlerin ileri sürdüğü iddiaları kabul etmemekle birlikte, Hâkim'in ulûhiyet iddiasında bulunduğunu kabul etmektedirler⁹⁴. M. Kamil Hüseyin, Hâkim'in ulûhiyetinin ortaya atıldığı ilk tarih olarak kabul edilen 408/1017 tarihini daha da öne çekerek, Hâkim'in aslında 400/1009 tarihinde ulûhiyetini ilan ettiğini iddia etmektedir⁹⁵. Bunu söylerken delil olarak da Dürzî yazmalarına işaret etmekte ve dinî ritüeller dışında herhangi bir tarihî kaynak ortaya koymamaktadır. Tarihî kaynaklardaki rivayetlerin ekseriyetine göre ise Hâkim, Allah'ın kendine tecellî ettiğini ilan ederek, yeni bir mezheb ortaya çıkarmış ve bizzat kendisi hareketi teşkilatlandırmıştır⁹⁶. Hâkim'in ulûhiyetini ilan ettikten sonra taraftarlarının ona, *Ya Vâhid, Yâ Ahâd, Yâ Muhyî, Ya Mümît* diye hitap ederek onu saygıyla tazim ettiklerini

⁹¹ 42. Risâle, *er-Risâletü'l-Mevsûme bi't-Tenbîh ve't-Te'nîb ve't-Tevbîh ve't-Tevkîf*; 74. Risâle, *el-Risâletü'l-Mevsûme bi'İzâhi'd-Tevhîd*; Sami Makarem, *The Druze Faith*, New York 1974, 15-17; ; Ebû Sâlih, Abbâs-Sami Makarem, *Târîhu'l Muvahhidîn ed-Durûz es-Siyasî Fî'l Meşriki'l-Arab*, yrz, trs.,59-60; krş. E. Toftbek, "Kısa Dürzî İlmihali", çev. E. R. Fırlalı, *A.Ü.İ.F.*, Ankara 1981, XXV/216.

⁹² Hakim'in ulûhiyet ilanı ve Hamza'nın imâm tayin edilmesiyle ilgili her iki olay da gün batımı sırasında gerçekleştiğinden dolayı Dürzîler, perşembe akşamlarını kutsal kabul ederek Halvet hane dedikleri yerlerde ibadetle geçirirler. Ayrıca 1 Muharrem 408 Dürzîlerin takvim yılı başıdır. krş. Makarem, *Druze Faith*, 16; Fırlalı, *İslâm Mezhepleri*, 219.

⁹³ Makarem, *Druze Faith*, 17; Fırlalı, *İslâm Mezhepleri*, 219.

⁹⁴ Philip Hitti, *The Origins of the Druze People and Religion*, New York 1928, 26-34; Hodgson, Marshall G. S., "al-Darazî and Hamza in the Origin of the Druze Religion", *Journal of the American Oriental Society*, 82 (1962), 5-20.; Abdurrahman Bedevî, *Mezahibü'l-İslâmiyyîn*, I-II, Beyrut 1971, II/562 vd.; *Akîdetü'd-durûz* (Arz ve Nakz), Ammân 1980, 39 vd.; Brayer, *Druze Religion, Der Islam*, 52 (1975), ss. 239-262, 53(1976), ss. 5-27, 77 vd.; İzmirli, *Dürzî Mezhebi*, 22-25; Öz, *Dürzîlik*, X/40-41.

⁹⁵ Kamil Hüseyin, *Tâifetü'd-Durûz*, 75.

⁹⁶ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düvel*, 51; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/197-201; ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, VI/256-257; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/183; Markîzî, *İtti'âz*, II/118. Krş., Antâkî, *Târîh*, 220-223.

ileri sürülmüştür⁹⁷. Hatta onun, hutbe okunurken kendi ismi geçtiğinde ayağa kalkmalarını emrettiği ve bunu tüm ülkede Harameyn-i Şerif'te dahi yaptırdığı rivayet edilmektedir⁹⁸. Bu ve benzeri rivayetleri doğru kabul edenler doğal olarak onun ulûhiyyetini ilan ettiğini de benimsemişlerdir.

Ancak Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyyetini açıkça ilan ettiği hususu, tarih kitapları ve İsmâîlî kaynaklar tetkik ve tahlil edildiğinde zor gözükmemektedir. Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyyetini bizzat kendisinin ileri sürmediğini gösteren birçok delil ortaya koymak mümkündür. Suyûtî ve İbn Kesir'in *Hatib Hâkim'in adını okurken, insanların tümü saygı için ayağa kalkarlardı*⁹⁹ şeklinde naklettiği durum aslında Mısır'da Hâkim'den önce var olan bir âdet olup¹⁰⁰, Hâkim Biemrillâh tarafından bu uygulama kesin olarak yasaklanmıştır. Hâkim, yayınladığı bir fermanla bastığı yerin elinin ve ayağının öpülmesini yasakladığı gibi, önünde diz çökülmesini de yasaklamıştı. Hatta kendisine *es-Selâmü alâ Emiri'l-Mü'minîn* sözünden başka ihtiram ve ta'zimî bile yasak kılınmıştı¹⁰¹. Bu rivayetleri Dürzîler de kabul etmekte, ancak kendilerine göre yorum getirmektedirler. Dürzî Risâlelerinde *Size gelen risâlelerdeki duymadınız mı? O sizin yeri öpmenizi yasaklamıştır. Çünkü yer esastır. Onu öpmek onun ilmini almaktır*¹⁰², denilerek Hâkim'in bunu yasakladığı kabul edilmektedir. Hatta Hâkim daha da ileri giderek kendisine *Seyyidunâ, Mevlânâ* şeklinde hitap edilmesini kesin olarak yasaklamıştı. Bu rivayetleri dikkate aldığımızda, önünde diz çökülmesini ve *Allah'ın selamı Müminlerin emirine olsun* sözünden başka hitabı yasaklayan bir kişinin, ulûhiyyetini ilan etmesi veya en azından, ulûhiyyetinin ilanına uygun olan ortamı kesin emirlerle yasaklaması düşünülemez. Hâkim'in bu hitapları yasakladığına dair Dürzî Risâlelerinden başka deliller de getirilebilir. Dürzî mezhebinin kurucusu Hamza b. Ali, dâilerden Muhammed b. Vehb el-Kureşî'ye, Hâkim'in yanına gittiği zaman ona karşı nasıl davranması gerektiğini şöyle izah etmektedir: *Hazretleri seni yanına çağırmadan girme, sana bir şey sormadan bir harf dahi konuşma, sana öğrettiğim şu duayı gizlice oku 'salat ve selam sana olsun ey Mevlâmız' Sesini onun yanında yükseltme, ellerinle hareket etme, gözlerinle işaret etme*¹⁰³. Bu risâleden, onun ulûhiyyetini ilan eden ve hudûd olarak kabul edilen kişilerin bile ona *Mevlâmız* hitabını gizlice, içlerinden okuduklarını anlıyoruz. Bu durumdan yola çıkarak,

⁹⁷ İbn Tağriberdî, *en-Nücumu'z-Zâhire*, IV/183; İzmirli, *Dürzî Mezhebi*, 24.

⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/34; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhazara*, II/601; krş. Adam Mez, *İslâm Medeniyeti*, 174.

⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/34; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhazara*, II/601.

¹⁰⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ*, III/498 vd.

¹⁰¹ el-Antâkî, *Târîh*, 205; el-Makrîzî, II/208; Krş. Adam Mez, *İslâm Medeniyeti*, 174.

¹⁰² 18. Risâle, *el-Mevsûme bi Risâleti'n-Nisâi'l-Kebîre*.

¹⁰³ 21. Risâle, *Taklîdu'r-Rızâ Sefîru'l-Kudre*.

Hamza ve yandaşlarının yaptıklarından, Hâkim'in haberinin olmadığı neticesi çıkabilir ki bu konu üzerinde daha sonra yine duracağız.

Hâkim'in 395/1004 yılında çıkardığı bir fermana dayanarak, Hâkim'in ulûhiyet iddiasında bulunamayacağını söylemek mümkündür. Kahire'de Ezher camisinin kapısına asılmış olan bu fermanda Hâkim, insanlara bazı ayetlerle nasihat etmekte ve bir bölümünde de onlara şöyle seslenmektedir: *Râhman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu ferman, Allah'ın muzaffer ve veli kulu Emiri'l-Mü'minîn Hâkim Biemrillâh'tan Müminleredir. Sizler malik, hak, mübîn olan Allah'ın ve nebilerin sonuncusu ceddimiz Hz. Muhammed'in, vasilerin en hayırlısı Ali'nin, yol gösteren atalarımızın ve Müminlerin emirinin teminatıyla, malınız, canınız, kanınız güvendedir. Sizin için bir korku yoktur ve hiç bir el size kötülükle uzanamaz...*¹⁰⁴, demekte ve ferman yine Allah'a ve Resûlüne salât ve selam ile son bulmaktadır. Bu ferman Hâkim'in ulûhiyet iddialarını kabul etmeyi zorlaştırdığı gibi Ehl-i Sünnet'e karşı müsamahakâr bir tavır takınmaya başladığını da göstermektedir. Bize göre ulûhiyet iddiasında bulunan bir kişinin Hz. Peygamberden, ceddim diye bahsetmesi ve kendisini Allah'ın kulu olarak nitelemesi mümkün gözükmemektedir.

Hâkim'in ulûhiyet iddiasında bulunmuş olmasını zor kılan bir başka delil de yüzüğünde *Yüce Tanrı'nın yardımıyla Ebû Ali muzaffer olsun*¹⁰⁵, lafzının yazılı olmasıdır. Hâlbuki ilahlık iddiasında bulunan bir kişni yüzüğünde *Ebû Ali* lafzının bulunması onun ulûhiyet iddiasında bulunmuş olmasını güçleştirmektedir. Nitekim Dürzîler de *Sakin kimse onun Aziz'in oğlu veya Ali'nin babası olduğunu söylemesin*¹⁰⁶, diyerek bu lafzı kullanmayı şirk kabul etmişlerdir.

Hâkim Biemrillâh'ın uluhiyyetini ilan edip etmediği veya bu iddiaları kabulü hususunda bize göre en güvenilir ve orijinal bilgiler, Hâkim döneminde yaşayan el-Kirmânî'nin risâlelerinde bulunmaktadır. Ne var ki bu risâlelerin, Dürzîlik ve Hâkim Biemrillâh hakkında araştırma yapanların çoğu tarafından yeterince dikkate alındığını söyleyebilmemiz mümkün değildir. Bu durum ise konu hakkında araştırma yapanların sağlıklı sonuçlara ulaşmasını engellemiştir.

el-Kâdı en-Nu'mân, imâmlara atfedilen bir takım beşer üstü özelliklerden rahatsızlık duyarak, konu üzerine eğilmiş ve ısrarla onların peygamberlerle eşit olmadığını vurgulamıştır. Ona göre imâma itaat etmek ve onun emrine boyun eğmek farzdır. Ancak onlar peygamberlere vahy edildiği gibi vahiy alamazlar ve Tanrı katında gizli olanları

¹⁰⁴ el-Makrîzî, *Hitat*, II/276–277.

¹⁰⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dimeşk*, 80. Krş. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/202.

¹⁰⁶ 9. Risâle, *Risâletü'l-Belâğ ve'n-Nihâye fi't-Tevhîd*.

bilemezler¹⁰⁷. el-Kirmânî de imâmların nass ile tayin edilmesi ve ismet sıfatına vurgu yaparak imâmların özelliklerinden bahsederken, el-Kâdı en-Nu'mân gibi düşünmektedir. el-Kirmânî muhtemelen Hâkim'in ulûhiyyetini ilan ettiği tarih olarak kabul edilen 408/1017 yılında Mısır'a gitmiş ve burada *Risâletü'l-Mebâsîmi'l-Beşârât bi'l-Îmâm el-Hâkim Biemrillâh*¹⁰⁸ adlı risâlesini yazmıştır. Bu risâlenin birinci bölümünde, Hâkim, zamanın imâmı ve Müminlerin emiri olarak vasıflandırılmakta, onun ordusuna ve halkına yaptığı hizmetten dolayı Allah tarafından desteklendiği söylenmektedir¹⁰⁹. el-Kirmânî aynı risâlenin üçüncü bölümünde, *Onun eşeğe binmesi ve zahit olması, onun ilâh olduğuna değil, bilakis imâm olduğuna delil teşkil eder*, diyerek bu dönemde Hâkim'in uluhiyyetini iddia edenlerin ortaya çıktığını ve Hâkim'in bunlara müsamaha göstermediğini vurgulayarak, bu iddiaları ortaya atanların fasık olduğunu ve helak olacağını ifade etmektedir. Ayrıca o, Hâkim Biemrillâh'ın doğru, adaletli bir imâm olduğundan bahsetmekte, onun isyancı ve fesat çıkaranlara karşı acımasız olduğunu, bunları öldürmesine kimsenin karşı gelmediğini de belirtmektedir¹¹⁰.

el-Kirmânî aynı risâlenin beşinci bölümünde, Hâkim'in, Muhammed'in zürriyetinden olduğunu ve Emiri'l-Mü'minîn olarak, Allah'ın yeryüzündeki adaletini onun temiz zürriyeti ile gerçekleştireceğini belirtmektedir¹¹¹. el-Kirmânî sonraki bölümde de imâmın vasıfları ve faaliyetlerinden bahsetmekte ve Hâkim'i zamanının imâmı olduğu üzerinde önemle durmaktadır. On dört bölüm halinde sunduğu risâlesinin son bölümünde ise el-Kirmânî, imâmların bizim gibi insanlar olduğunu ve bunların da kendilerine has derecelerinin olduğunu söylemektedir. Yine o, imâmların yaptıkları birçok davranışın, hikmetinin insanlar tarafından anlaşılmadığını, bu sebeple de onlara iftirada bulunulduğunu söyleyerek, imâmetin sabit olduğunu ve gasp edilemeyeceğini belirtmektedir¹¹².

el-Kirmânî, Dürzî davetçilerle doğrudan ilişki içine girmediği gibi yeni davetin öğretilerine de en sert tepkiyi o koymuştur. el-Kirmânî'nin Hâkim döneminde yaşadığı ve onunla yakın bir ilişki içinde olduğu tarihen sabittir. Hâkim'in kendi ulûhiyyetini reddeden el-Kirmânî'ye iltifat ettiği ve onu desteklediği de tarihen sabit olduğuna göre Hâkim'in ulûhiyyetini ilan etmiş olması bizce mümkün görülmemektedir. Çünkü el-Kirmânî o

¹⁰⁷ el-Kâdı en-Nu'mân, *Deâimu'l-İslâm*, I/57-58.

¹⁰⁸ el-Kirmânî, *Mecmûâtü Resâili'l-Kirmânî*, thk. Mustafa Galib, Beyrut 1982, ss. 113-133.

¹⁰⁹ el-Kirmânî, *Mebâsîmü'l-Beşârât bi'l-Îmâm el-Hâkim Biemrillâh*, M. Galib, *Mecmûâtü Resâili'l-Kirmânî*, (Beyrut 1982) içinde, 119.

¹¹⁰ el-Kirmânî, *Mebâsîm*, 120-121.

¹¹¹ el-Kirmânî, *Mebâsîm*, 122-123.

¹¹² el-Kirmânî, *Mebâsîm*, 130-131.

dönemde yaşamış ve bu iddiaların ortaya atıldığı esnada Hâkim'in daveti ile Kahire'ye gelmiş bulunmaktadır. Hâkim'in yanında iken de onun ulûhiyyetini ilan edenlere karşı tepki göstermiştir. el-Kirmânî'nin yukarda bahsettiğimiz risâlesini Kahire'de yazması ve onu Hâkim'e sunması, Hâkim'le ilgili uluhiyyet iddialarının açıklığa kavuşturulması noktasında risâlenin önemini daha da artırmaktadır.

el-Kirmânî, 408/1017 yılının sonunda yazdığı *er-Risâletü'l-Vâize fi'r- Reddi alâ'l-Ahrâm el-Ferganî*¹¹³ isimli risâlesinde, Hâkim'e ulûhiyyet izafe eden görüşleri, Hâkim'in isteği dışında ortaya atmakla itham ettiği el-Ferganî'yi küfür ve fasıklıkla suçlamış, onunla Tanrı ve imâm gibi önemli konular üzerine tartışmıştır.

el-Kirmânî *Mesâbih fi İsbâti'l-İmâme*¹¹⁴ adlı eserinde ise *Fâtımî İsmâilîliği* olarak adlandırabileceğimiz Fâtımî devletinin resmî ideolojisinde imâm anlayışı üzerinde durarak, eserini bu konuya hasretmiştir. Eserinde İmâmetin ancak nass ile mümkün olacağını belirttikten sonra sözü Hâkim Biemrillâh'ın imâmetine getirir ve; *...O, Hüseyinî neslinden olup, insanlara emr-i bi'l-ma'rûf ve nehyi ani'l-münker'i emredip, insanlara imâmetini açıkladı. O, hakkında nass olan bir imâm olup adil, Allah'tan korkan, iyi ahlak sahibi, Allah tarafından seçilmiş ve birçok güzel sıfatlara sahiptir. ... Allah'tan korktuğu için insanlardan zorla mal almamış, vefat ettiği zamanda çok mal bırakmamış, sahip olduğu az miktarda malı da Beytü'l-Mâl'e hibe etmiştir*¹¹⁵ diyerek Hâkim'i Allah'tan korkan adil bir imâm olarak nitelendirir.

el-Kirmânî *er-Riâletü'd-Dürriyye*¹¹⁶ isimli risâlesinde ise Allah'ın birliği meselesini ele alır ve sanki yine Hâkim'in ulûhiyyet iddiasını ortaya atanlara cevap verir. Görülüyor ki el-Kirmânî, bazen doğrudan Hâkim'in ulûhiyyetini ortaya atanlara cevap niteliğinde risâleler yazmış, bazen de dolaylı olarak Allah'ın birliği ve imâmın vasıflarını konu edinen eserler yazarak Hâkim Biemrillâh'ın sadece bir imâm olduğunu vurgulamıştır. Ancak onu övmekte ve iltifat etmekte, züht ve takva sahibi olduğunu belirtmekte, onun geç saatlere kadar ibadet ederek takvasını güçlendirdiğini söylemektedir. Bununla beraber Hâkim'in ulûhiyyetini ortaya atanlarla da en sert mücadeleyi kendisi yapmaktadır. Risâlelerinin çoğunu bizzat Hâkim Biemrillâh'ın yanında yazması ve Hâkim'in yazdıklarına karşı çıkmaması dikkate değer bir durumdur.

¹¹³ el-Kirmânî, "er-Risâletü'l-Vâize fi'r- Reddi alâ'l-Ahrâm el-Ferganî", Mustafa Galib, *Mecmûâtü Resaili'l-Kirmânî* içinde, ss. 134-147.

¹¹⁴ el-Kirmânî, *Mesâbih fi İsbâti'l-İmâme*, thk. Mustafa Galib, Beyrut 1969.

¹¹⁵ el-Kirmânî, *Mesâbih fi İsbâti'l-İmâme*, 80-81.

¹¹⁶ el-Kirmânî, *er-Risâletü'd-Dürriyye*, yay. M. Kamil Hüseyin, Kahire 1952.

Hâkim Biemrillâh'ın kendisinin uluhiyetiyle ilgili fikirleri atanlara karşı tavrı açık ve net değildir. Onları gizlice desteklediği de iddia edilmektedir. Ancak toplumun tepkisini görünce onları kınadığı ve bu düşüncelere pirim tanımadığı açık ve kesindir. İsmâîlî fikirlerin etkisiyle Hâkim, imâm olmanın ötesinde kendisinde bir takım üstün özellikler görmüş olabilir¹¹⁷. Çünkü o dönemde yaşamış olan el-Antâkî'nin rivayetine göre; Neştekin ed-Derezi'nin ortaya koyduğu, imâmetin peygamberlikten üstün olarak dinî hiyerarşide en yüce merteye olduğu, ilahî nurun Âdem ve diğer peygamberler vasıtasıyla Ali b. Ebî Tâlib'e, oradan Mehdî'ye ve Fâtımî soyuna geçtiği, son olarak da kıyamete kadar dünyayı yönetecek olan bir kâimde ortaya çıkacağı düşüncesi tipik bir İsmâîlî inancı olup, bu inanç sonraki Nizarî İsmâîlîlerde de vardır¹¹⁸. Hâkim'in kendisini böyle bir anlayışın içinde görmüş olması ihtimali bulunmakla birlikte, onun bu fikirlere itibar ettiği kanaatinde değiliz. Çünkü Hâkim, kendisinin kurduğu Beytü'l-Hikme'deki toplantılara katılır ve burada yapılan tartışmaları düzenli olarak takip ederdi. Bu kurum, İsmâîlî mezhebinin propaganda ve eğitim merkezi olup Hâkim tarafından maddî ve manevî olarak desteklenmekteydi¹¹⁹. Buradaki dâiler ve İsmâîlî örgütü Hâkim'in uluhiyeti ile ilgili ileri sürülen bu iddialara en sert tepkiyi koymuştur. Bunların yanısıra Hâkim Biemrillâh'ın ülkesinde birçok cami yaptırması, özellikle Hâkim camiinin inşasını bitirip Kuran ayetleriyle kuşattırması, camilere gösterdiği ihtimam, ilim meclisleri kurması ve kendisinin bunlara bizzat iştirak etmesi, ilim adamlarını ödüllendirmesi ulûhiyet iddialarının onun tarafından kabul edilmesi fikrine şüphe ile bakmayı zorunlu kılmaktadır.

Hâkim Biemrillâh'ın çok otoriter bir halife olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. Öyleyse nasıl olurda onun en yakınında bulunan insanlar onun ulûhiyetini ilan ederlerken Hâkim'in bu durumdan haberi olmaz? Bu gerçekten cevap verilmesi zor bir sorudur. Hâkim'in bu durumdan hoşlanıp ses çıkarmamış olabileceği düşünülebilirse de böyle bir davranış şeklinin onun karakterine ters düşeceği kanaatini taşımaktayız. Hâkim'in hilâfetinin sonlarına doğru zahidâne bir hayat seçtiği, gecelerini ibadetle geçirdiğini daha önce ifade etmiştik. Bu dönemde Hâkim Biemrillâh şaşırtıcı bir karar olarak kendi oğlu yerine Ubeydullah el-Mehdî'nin torununun oğlu olan Abdurrahim b. İlyas b. Ahmed'i veliaht olarak atamıştı¹²⁰. Ardından en azından bir süre için bütün devlet işlerini Şam valiliğini üstlenen ve resmî törenlere başkanlık eden veliahdına bıraktığı

¹¹⁷ David Brayer, *Druze Religion*, 52 (1975), 77.

¹¹⁸ Bkz., Mustafa Öz, "İsmâîliyye Mezhebi", *Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, 13-15 Şubat 1993 (İstanbul), ss. 605-645, 617.

¹¹⁹ Bkz. el-Makrîzî, *Hitat*, I/459.

¹²⁰ 26. Risâle, *er-Risâletü elletî Ursilet ilâ Veliyyi'l-Ahd, Ahdi'l-Müslimîn Abdurrahim b. İlyas*.

görülmektedir¹²¹. el-Ferganî, ed-Derezî ve Hamza'nın bu dönemde ortaya çıktığını görüyoruz. Bu şahıslar Hâkim'in devlet işlerini önemsemediği veya yeteri kadar ilgilenmediği bu dönemde otorite boşluğundan faydalanarak bu iddiaları ortaya atmış olabilirler. Bunu yaparken de siyasî bir rant peşinde olabilecekleri gibi, bunlar Bâtınî anlayışa sahip samimi birer İsmâîlî de olabilirler. Çünkü bu fikirler daha önce de belirttiğimiz gibi ilk İsmâîlî düşüncelere yabancı olan fikirler değildir. O dönemde bu fikirlerin biliniyor olması Hâkim'in bu iddiaları ortaya atanları pek ciddiye almamasına sebep olmuş olabilir. Ancak olaylar büyüyünce Hâkim'in bu iddiaları ortaya atanlara karşı açık bir tavır aldığı kesindir. Hâkim'in devlet erkânından önüne geleni öldürmesi, onun ulûhiyet iddiasını ortaya atanların işini kolaylaştırmıştır. Bu hususta faaliyet gösterenlerin bir kısmının, Hâkim'e yakın olmalarından dolayı onun otoritesini kendi temayülleri doğrultusunda kullanmış olmaları ihtimali de bulunmaktadır.

Hâkim'in ulûhiyet iddialarına iltifat etmediğinin bir başka delili de dönemin Dâi'd-Duât ve Kâdi'l-Kudâtlarının el-Ferganî, ed-Derezî ve Hamza b. Ali'ye karşı çıkmış olmalarıdır. İsmâîlî dâiler bu şahıslara karşı açık tavır alarak, halifenin bu fikirleri savunanları hiç bir zaman desteklemediğini bildiren karşı kampanya başlatmışlardı¹²². Hâkim ulûhiyet iddiasında bulunmuş olsaydı veya bu iddiayı ortaya atanları gizli olarak desteklemiş olsaydı, İsmâîlî dava örgütünün lider kadrosunu kendi düşüncesine göre seçer ve atardı. Hâkim'in hayatını inceleyenlerin, bunu yapmanın Hâkim için çok kolay olduğunu görebilecekleri gibi, Hâkim Biemrillâh'ın taviz vermediği ve üzerinde en çok durduğu konunun da dürüstlük olduğunu hemen anlarlar. O riyakâr ve yalancıları en şiddetli bir şekilde cezalandırmaktan kaçınmamıştır. Dolayısıyla onun ikiyüzlü bir davranış şekli içerisinde olabileceğini düşünmek doğru bir tespit olmasa gerektir.

Günümüze kadar gelen Dürzî Risâleleri arasında Hâkim'e izafe edilen iki risâle bulunmaktadır. Dürzîler tarafından kutsal kabul edilen bu risâlelerden birinde içki içmenin yasak olduğu anlatılırken¹²³ diğesinde ise Karmatî liderlerine yazılan mektup¹²⁴ yer almaktadır. Enteresan olan her iki risâlede de ulûhiyet iddiaları şöyle dursun, Dürzî öğretileri ile ilgili en küçük bir bilgi dahi bulunmamaktadır. Şayet Hâkim, bu öğretilerle

¹²¹ en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXVIII/192-193. Krş., Daftary, *İsmâîlîler*, 230; Hamza b. Ali Abdurrahim b. İlyas'ı Hâkim'in ulûhiyyetine davet eden bir Risâle göndermiştir. Bkz. 26. Risâle, *er-Risâletü elletî Ursilet ilâ Velîyyi'l-Ahd Ahdî'l-Müslimîn Abdurrahim b. İlyas*.

¹²² 16. Risâle, *er-Risâletü'l-Mevsûme bi'r-Rizâ ve't-Teslîm*; 17. Risâle, *Risâletü't-Tenzîh ilâ Cemâati'l-Muvahhidîn*; 28. Risâle, *er-Risâletü'l-Münfezetü ile'l-Kadî*.

¹²³ 2. Risâle, *es-Sicillü'l-Münhâ fih ani'l-Hamr*.

¹²⁴ 4. Risâle, *Nüşatü mâ Ketebehû el-Karmatî ilâ'l-Hâkim Biemrillâh*.

ilgili bir şeyler yazmış olsa veya en azından ima bile etmiş olsa, şüphesiz bu itina ile saklanır ve Dürzî metinlerinde yer alırdı¹²⁵.

Sonuç olarak, ister Dürzîlerin ileri sürdüğü gibi bizzat Hâkim'in kendisi iddia etmiş olsun, ister Sünnî ve Batılı kaynakların çoğunda ifade edildiği gibi perde arkasında Hâkim'in olmasıyla el-Ferganî, Neştekin ed-Derezî veya Hamza b. Ali tarafından iddia edilmiş olsun, isterse de İsmâîlî kaynaklarda olduğu gibi Hâkim'in iradesi dışında bu gelişmeler olsun – bizim tezimiz de budur – Hâkim'e ulûhiyet izafe edilmesi İsmâîlî hareketi bölmüş ve bunun neticesinde Dürzîlik neşet etmiştir.

5. Hâkim Biemrillâh'ın Akibeti:

Hâkim Biemrillâh'ın hilâfedinin son yıllarında kendine zahidane bir hayat seçtiğini daha önce belirtmiştik. O, Kahire ve Fustat sokaklarında korumasız bir şekilde sadece iki rikaptarıyla dolaşır, gece yarısından sonra ise Mukattam dağına çıkardı. Hâkim, 27 Şevval 411/ 13 Şubat 1021'de alışılmış gezilerinden birine çıkmış, ancak esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolmuş ve bir daha da geri dönmemiştir¹²⁶.

Hâkim, saltanatının yirmi beşinci senesinde, otuz yedi yaşında iken öldürülmüş veya ortadan kaybolmuştur. Birkaç gün sonra gezilerinde bindiği eşiği ile hançerlenmiş gömleğinden başka bir şey bulunamamıştır¹²⁷. Cesedi bulunamadığı için onun akibeti ile ilgili birçok değişik rivayet çıkarılmıştır. Ulûhiyyetini iddia edenler ise Hâkim'in hâlâ hayatta olduğunu belirterek, kesinlikle geri döneceğine inanmaktadırlar¹²⁸. Onun akibeti ile ilgili ortaya atılan rivayetlerden en yaygın olanına göre Hâkim, kız kardeşi Sitt el-Mülûk'un emriyle öldürülmüştür. Bu rivayete göre Hâkim, kız kardeşinin erkeklerle ilişkiye girmesinden kuşkulanıyordu ve bu sebeple onu tehdit etmişti. Öldürülmekten korkan Sitt el-Mülûk, Kutame reislerinden İbn Devvâs ile işbirliği yapmıştı. İbn Devvâs'ın iki kölesi tarafından Mukattam dağında iken öldürülmüş olan Hâkim'in cesedi ise yine onlar tarafından gizlenmişti¹²⁹. el-Antâkî bunu destekler ve Sitt el-Mülûk'un Hâkim'den

¹²⁵ Krş. Brayer, *Druze Religion*, 78.

¹²⁶ el-Antâkî, *Târîh*, 233; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/244; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/115; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/190; el-İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/79.

¹²⁷ el-Antâkî, *Târîh*, 234; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII/194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/244; el-Makrîzî, *İtti'âz*, II/115; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/190; el-İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/79.

¹²⁸ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/191.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/245-246; *Ebü'l-Ferec Târîhi*, 283-285; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/79-80; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/285-290; Daftary, *İsmâîlîler*, 236; İzmirli, *Dürzî Mezhebi*, 26-28.

gelebilecek zararlardan uzak olmak için onun sarayından ayrıldığını ve ölünceye kadar da Hâkim'den uzak durduğunu¹³⁰ belirterek Hâkim'in onun planıyla öldürüldüğünü belirtir¹³¹.

De Sacy, Hâkim'in Sitt el-Mülûk'un planıyla İbn Devvâs'ın kabilesi tarafından ortadan kaldırıldığı şeklindeki rivayetin pek tatmin edici olmadığını söyleyerek onun gizlenmiş olabileceğini belirtir¹³². Bunu yapması Hâkim'in yapısına pek ters düşmeyeceğini düşünmemize rağmen, daha sonra onun hayatta olduğuna dair hiç bir ipucu bulunamaması bu görüşe şüpheyile bakmayı gerekli kılmaktadır. Ayrıca ayakları kesilmiş bir şekilde eşeğinin ve hançerlenmiş gömleğinin bulunması da onun öldürülmüş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Hâkim döneminde en ufak bir etkinliği olmayan Sitt el-Mülûk'un, Hâkim'in ortadan kalkmasıyla birlikte yeni halife Zâhir'in naibeliğini alması ve ülkeyi sanki tek başına yönetmesi, İbn Devvâs'ı oyuna getirerek, Hâkim'in ölümünden sorumlu tutup onu da ortadan kaldırması¹³³ ilk kurgunun daha makul olduğunu göstermektedir.

Hâkim'in esrarlı bir şekilde ortadan kaybolmasını kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak isteyen Dürzî liderlerinin hazırladığı bir komplo sonucunda Hamza b. Ali'nin kışkırtmaları sonucu öldürülmüş ve cesedinin gizlenmiş olabileceği ihtimalinden de söz edilebilir¹³⁴. Çünkü Hâkim'in kendisi hakkındaki ulûhiyet iddialarına karşı geldiğini daha önce belirtmiştik. Şayet bu iddiayı ortaya atanlar siyasi bir rant peşinde ise, Hâkim'in davete açıkça karşı çıktığı göz önünde bulundurulduğu zaman, yeni davetin selameti açısından onun yaşamasındansa ölmesi daha çok işlerine gelebilirdi. Nitekim Hâkim'le birlikte Hamza b. Ali de gaybet etmiştir. Ancak onun bir süre daha yaşadığı ve daveti sürdüren Muktena Bahâeddîn'e direktifler verdiği Dürzî Risâlelerinden anlaşılmaktadır¹³⁵. Hamza'nın Hâkim'le birlikte gaybet etmesi, yerine geçen halefi Zâhir'in yeni mezhep mensuplarına yaptığı çok ağır baskı ve zulümler sebebiyle olmuş olabilir. Çünkü Zâhir'in hilâfeti döneminde yeni davet mensubu binlerce kişi kılıçtan geçirilmiştir¹³⁶.

el-Makrizî ise diğer kaynaklarda bulunmayan daha değişik bir rivayette bulunmaktadır. Ona göre; Hâkim'in adamları iz sürerek, onun bineğini ve bıçak izlerinin

¹³⁰ el-Antâkî, *Târîh*, 207.

¹³¹ el-Antâkî, *Târîh*, 233-234.

¹³² De Sacy, Antoine Isaac Silvestre, *Expose de la Religion des Druzes*, I-II, Paris 1838, I/416 vd. Ayrıca krş. Ebû Salih, *The Churches and Manasteries of Egypt and Neighbouring Countries*, Translated by B. T. A. Evetts, Clarendon Press, 1969, 154; August Müller, *Geschichte des Islâm in Morgen-Und Abendland*, Berlin trz., 629 vd.

¹³³ el-Antâkî, *Târîh*, 234; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII/80; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV/188.

¹³⁴ Daftary, *İsmâîliler*, 236.

¹³⁵ Krş., Abdullah Neccar, *Mezhebu'd-Durûz ve't-Tevhîd*, Kahire 1965, 125; Daftary, *İsmâîliler*, 233.

¹³⁶ 74. Risâle, *er-Risâletü'l-Mevsûme bi İzâhi't-Tevhîd*; el-Antâkî, *Târîh*, 235. Krş., Makarem, *Faith Druzes*, 27-28;

bulduğu gömleğini bulmuşlardı. Daha sonra bir adam ortaya çıkararak, Hâkim'i kendisinin öldürdüğünü itiraf etmiştir. Niçin öldürdüğü sorulduğunda ise: *Onu, Allah ve din uğruna öldürdüm*, diyerek cevap vermiş ve sonra da elindeki bıçağı kalbine saplayarak intihar etmiştir¹³⁷. Ancak bu rivayet diğer kaynaklarda bulunmadığı gibi, iz sürerek bineğine ve gömleğine ulaşanların, hatta katili bulanların, onun cesedini de bulmaları gerekirdi. Dolayısıyla bütün bunlara ulaşanların nasıl olup da cesedi bulamadıkları sorusu akla gelmekte ve bu rivayete şüpheyle bakmamıza neden olmaktadır.

Dürzîler ise, Hâkim'in kayboluşunu, inananlara bir imtihan olsun diye, Tanrısal varlığın kendi isteği ile gayba çekilmesi olarak yorumlamışlardır¹³⁸. Dürzî kaynaklarına göre Hâkim, Mukattam dağına gitmiş ve orada 411/1021 yılının sonuna kadar iki ay üç gün beklemiştir. Daha sonra gaybet etmiş ve hiç kimse onun izine rastlamamıştır. Hâkim ile birlikte imâm Hamza ve beraberindeki yardımcılarında İsmâil b. Muhammed, Muhammed b. Vehb ve Seleme b. Abdilvahhab da gaybete çekilmiştir. Hâkim, gaybete çekilmeden önce Fâtımî veliahdı Ali'yi çağırması ve yeni davetin takipçilerini koruması ve onlara iyi davranması hususunda ondan kırk yemin almıştır. Yine aynı şekilde devletin yöneticilerinden de benzeri yemini ve sözleri almıştır¹³⁹. Dürzîlere göre, Hâkim'in bu gaybeti kıyamet gününe kadar sürecek ve o güne kadar bir daha zuhur etmeyecektir¹⁴⁰. Dürzîlerdeki bu anlayış, aslında Şîîlerdeki gaybet ve recat fikirlerinin bir başka versiyonundan ibarettir. Dürzîlere göre Allah, Hâkim'in suretinde insanlara görünmüştür. Onun ölmesi söz konusu olmayacağı için o göğe yükselmiştir. Kıyamet günü vakti geldiği zaman yeniden yeryüzüne dönecek ve yeryüzünü adaletle dolduracaktır.

SONUÇ:

Hâkim'in diğer hükümdarlar gibi haşmetli ve şaşalı bir yaşantısı olmamıştır. O her zaman oyun ve eğlence gibi şeylerden uzak durmuştur. Bu yaşantısıyla kendini topluma kabul ettirmiştir. Hâkim'in saçını ve tırnaklarını uzatması, yün elbise giymesi, binek olarak eşeği tercih etmesi, onun tevazusu ve zahidâne bir hayat sürmesinin sonucudur. Onun bu uygulamalarına bakarak, deli olduğunu söyleyebilmek oldukça zordur. Hâkim, kendi döneminde gittikçe yaygınlaşan tasavvufî yaşam biçimini seçmiştir.

¹³⁷ el-Makrîzî, *Hıtat*, II/253.

¹³⁸ 1. Risâle, *Nushatü's-Sicilli ellezî Vucide Muallegan ale'l-Meşâhid fi Gaybeti'l-Hakim*.

¹³⁹ Makarem, *Faith Druzes*, 25; Ebû Sâlih- Makarem, *Târîhu'l Muvahhidîn ed-Durûz*, 65-66; et-Tâlî, *Aslü'l-Muvahhidîn*, 86-88.

¹⁴⁰ Toftbek, *Kısa Dürzî İlmihali*, 216; Kamil Hüseyin, *Tâifetü'd-Durûz*, 214.

Hâkim Biemrillâh'ın yaptığı yenilikler ve uyguladığı yasaklar, onun ıslahatçı ve devrimci yapısını göstermektedir. O bazı hedeflerine ulaşabilmek için eski kanunları iptal ederek dinî, siyasî, sosyal açılardan uygun yeni kanunlar çıkarmıştır. Dolayısıyla bu yeni kanunları tatbik etmek için de sert bir tutum sergilemesi kaçınılmaz olmuştur. Hâkim, bu sert üslûbuna rağmen, Kahire sokaklarında gezerken çoğu zaman yanına hiç koruma almamıştır. Bu onun cesaretini gösterdiği gibi, yaptığı uygulamaların halk tarafından tasvip edildiğini de göstermektedir.

Hâkim, İsmâilî mezhebinin propaganda ve eğitim merkezi olan Beytü'l-Hikme'deki toplantılara katılır ve burada yapılan tartışmaları düzenli olarak takip ederdi. Buradaki dâiler Hâkim'in uluhiyeti ile ilgili ileri sürülen bu iddialara çok sert tepkiyi koymuştur. Hâkim Biemrillâh döneminde Mısır'a giden İsmâilî dai el-Kirmânî, yazdığı risâlelerde Hâkim'in adil bir imam olduğunu belirterek onun uluhiyetini ilan edenlerle mücadele etmiştir. Eserlerini bizzat Hâkim'in yanında yazması, O'na takdim etmesi ve yazdıklarına Hâkim'in karşı çıkmaması görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

Hâkim Biemrillâh, Abbasilere karşı daha güçlü olabilmek adına ülkesinde Sünni ve Şiileri birleştirmek için çaba sarf etmiştir. Hatta Sünni kadılar atadığı gibi Sünni Mezhebinin öğretilerinin okutulduğu okular da açtırmıştır. Fatımîlerin siyasî, askerî, dinî ve maddî vasıtalarla yayılma ve genişleme politikası karşısında Abbasîler tedirgin olmuş ve Fatımîlerin peygamber soyundan gelmediğini içeren bildiri hazırlatmışlardır. Fatımîlere karşı yapılan bu kampanyanın Hâkim Biemrillâh döneminde olması onun başarılı bir halife olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- el-Antâkî, Yahyâ b. Saîd (458/1066), *Târih*, thk. L. Şeyho-B. Carra de Vaux, Beyrut 1909.
- Assad, Sâdık A., *The Reign of al-Hâkim Bi Amr Allah*, Beyrut 1974.
- el-Atraş, Fuad Yûsuf, *ed-Durûz Muâmerat ve Târih ve Hakâik*, yrz. trz.
- Bedevî, Abdurrahman, *Mezahîbü'l-İslâmiyyîn*, I-II, Beyrut 1971.
- Bikhari, Remzi J., "Hamdanids", *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1989, VI/83-86.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992.
- Bryer, David, "The Origins of the Religion", *Der Islam*, 52 (1975), ss. 239-262, 53(1976), ss. 5-27.

- Ebû'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâîl (732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târîhu Ebi'l-Fidâ)*, I-IV, Beyrut 1968.
- Ebû İzzeddîn, *ed-Durûz fî't-Târîh*, Beyrut 1985.
- Ebû Sâlih, Abbâs-Sami Makarem, *Târîhu'l Muvahhidîn ed-Durûz es-Siyâsî fî'l-Meşriki'l-Arab*, yrz, trz.
- Daftary, Farhad, *Muhâlif İslâmın 1400 Yılı İsmâîlîler -Tarih ve Kuram-*, çev. Ercüment Özkaya, Ankara 2001.
- ed-Devâdarî, Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek (713/1313), *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer*, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Kahire 1380/1961.
- ed-Dubeysî, Yûsuf Selim, *Ehlü't-Tevhîd (ed-Durûz)*, I-V, yrz. 1992.
- Dürzî Risâleleri; 1, 2, 3, 4, 9, 10, 15, 16, 17, 18, 19,21, 26, 28, 42, 74. Risâleler.
- el-Fasî, Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed (832/1429), *el-Ikdu's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*, thk. M. Hamîd el-Fikî- Fuad Seyyid-Mahmud M. el-Tenahî, I-VIII, Kahire 1378-88/1958-69.
- Fığlalı, E. Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1983.
- Galib, Mustafâ, *Mecmûâtü Resâili'l-Kirmânî*, Beyrut 1982.
- _____, Galib, Mustafâ, *Târîhu Da'veti'l-İsmâîliyye*, Dimeşk 1953.
- Graefe, E., "Hâkim Biemrillâh", *İ.A.*, V-1/103-105.
- Hatîb, Muhammed Ahmed, *Akîdetü'd-Durûz (Arz ve Nakz)*, Ammân 1980.
- Hitti, Philip, *The Origins of the Druze People and Religion*, New York 1928.
- _____, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1995.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Metin Karabaşoğlu, I-III, İstanbul 1993.
- _____, Hodgson, Marshall G. S., "al-Darazî and Hamza in the Origin of the Druze Religion", *Journal of the American Oriental Society*, 82 (1962) ss. 5-20.
- Hüseyin, Muhammed Kamil, *Tâifetü'd-Durûz -Târîhuha ve Akaiduha-*, Kahire 1962.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (571/1176), *Târîhu Medineti Dimeşk*, thk. Selâhaddin el-Müneccid, I-II, Dimeşk trz.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (852/1449), *Refu'l-Asrî an Kuzâti Mısr*, thk. Hamîd Abdulmecid-Ebû Sittâ es-Savî, Kahire 1957.
- İbn Hallikân, Şemseddîn b. Muhammed (681/1282), *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire 1948.

- İbn Rahib, Ebû Şakir Bitris b. Ebî'l-Kerîm b. el-Muhaddeb (706/1306), *Târîh*, thk. el-Eb Şeyho el-Yesuî, Beyrut 1903.
- İbn Tağriberdî, Cemâleddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf(874/1469), *Nucûmu'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısr ve'l-Kâhire*, , I-XVII, Kahire 1971.
- İbn Zâfir, Cemâleddîn Ali (613/1216), *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatia*, thk. Andoria Ferre, Kahire 1972.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, V-X, Haydarabat 1357.
- İbnü'l-Cevzî, Yûsuf b. Kızıoğlu (654/1256), *Mir'âtü'z-Zemân fî Vefâyâti'l-Fuzûlâ ve'l-A'yân*, İslâm Eserleri Müzesi, Nu: 2134.
- İbnü's-Sayrafî, Ebû'l-Kasım Ali b. Müncib b. Süleyman (542/1147), *el-Kânûn fî Dîvânî'r-Resâil ve'l-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vüzerâ*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1410/1980.
- İmâdüddîn İdris el-Kureşî(872/1467), *Uyûnu'l-Ahbâr*, thk. Mustafa Galib, IV-VI, Beyrut 1984.
- İnan, Muhammed Abdullah, *Hâkim Biemrillâh ve Esrâru'd-Da'veti'l-Fâtimiyye*, Kahire 1932.
- İzmirli, İsmâil Hakkı, *Dürzî Mezhebî*, Şehzâde Başı Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1926.
- el-Kirmânî, Hüccetü'l-Irakeyn Ahmed Hâmîdüddîn(411/1020), *Râhatü'l-Akl*, thk. M. Kamil Hüseyin-M. Mustafa Hilmi, Kahire 1953.
- _____, *er-Risâletü'd-Dürriyye*, thk. M. Kamil Hüseyin, Kahire 1952.
- _____, *Mesâbih fî İsbâti'l-İmâme*, thk. Mustafa Galib, Beyrut 1969.
- _____, “Risâle Mebâsimü'l-Beşârât bi'l-İmâm Hâkim Biemrillâh”, *Mecmûatü Resâili'l-Kirmânî*, thk. Mustafa Galib, Beyrut 1982, içerisinde, ss. 113-133.
- _____, “er-Risâletü'l-Vâize fî'r-Reddi alâ'l-Ahrâm el-Ferganî”, *Mecmûatü Resailü'l-Kirmânî*, thk. Mustafa Galib, Beyrut 1982, içerisinde ss. 134-147.
- Macid, Abdülmünim, *Hâkim Biemrillâh, Hilâfetü'l-Müfterâ Aleyhi*, Kahire 1959.
- Makarem, Sami, *The Druze Faith*, New York 1974.
- el-Makrîzî, Takıyüddîn Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri Hitat ve'l-Âsâr*, Bulak 1270.
- _____, *İğâsetü'l-Umme bi Keşfi'l-Gumme*, thk. M. Mustafa Ziyade-Cemâleddîn eş-Şeyyal, Kahire 1957.

- _____, *İtti'âzu'l-Hünefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtumiyyîn el-Hulefâ*, I. cilt thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, II ve III. cilt thk. M.Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1967-1973.
- _____, *Kitâbü'l-Mukaffâ el-Kebîr*, thk Muhammed el-Yağlavî, Beyrut 1987.
- _____, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısr li İbn Müyesser*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti- İslâm Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000.
- en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhab(732/1332) *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. M. Muhammed Emin-M. Hilmi Muhammed Ahmed, , I-XVIII, Kahire1992.
- Öz, Mustafa, "Dürzîlik", *T.D.V.İ.A.*, X, ss.39-48.
- _____, "Hâkim Biemrillâh", *T.D.V.İ.A.*, XV/199-201.
- de Sacy, Antoine Isaac Silvestre, *Expose de la Religion des Druzes*, I-II, Paris 1838.
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr (855/1451), *Tarîhu'l-Hulefâ*, Kahire 1305.
- Tamir Arif, *Hâkim Biemrillâh –Halîfe ve İmâm ve Muslih*, Beyrut 1982.
- Zeydan, Corci, *el-Arab Kable el-İslâm*, I, Kahire 1908.